

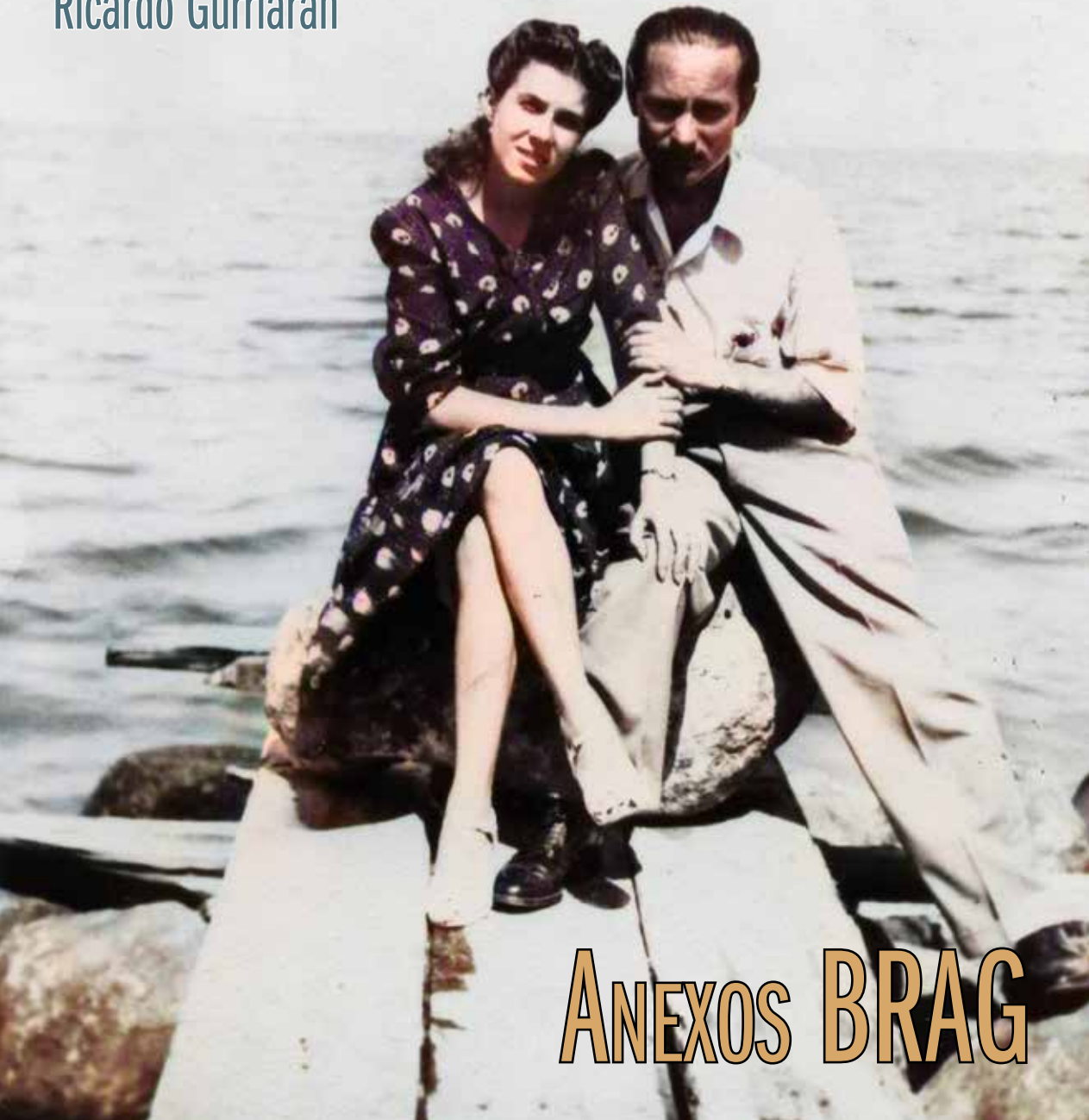

REAL
ACADEMIA
GALEGA

CO ANCEIO DE VOLVER

Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro

Ricardo Gurriarán

ANEXOS BRAG

CO ANCEIO DE VOLVER

Conversas con Florencio Delgado e Celia Teijeiro

Ricardo Gurriarán

The background features a large, light gray watermark of the seal of the Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de España. The seal is circular and contains the text 'REAL ACADEMIA' at the top and 'SIGILLUM REALE ACADEMIAE SCIENTIARUM' around the bottom. In the center, there is a sun with rays rising over a body of water represented by horizontal lines.

ANEXOS BRAG

Anexos BRAG 3

Edita

Real Academia Galega

© Ricardo Gurriarán

© Real Academia Galega, 2022

Imaxes

Cuberta: Florencio Delgado e Celia Teijeiro en Veracruz,
na súa viaxe de noivos (1944)
Colección de Ricardo Gurriarán

Interior: Real Academia Galega
Colección de Ricardo Gurriarán

Deseño da colección

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación

Real Academia Galega

Impresión

LUGAMI ARTES GRÁFICAS

Infesta, 96

Tel. 981 77 41 71

www.lugami.com

15319 Betanzos

ISBN: 978-84-17807-17-7

Depósito legal: C1445-2022

<https://doi.org/10.32766/rag.401>

© REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

Tlf. 981 20 73 08

Fax. 981 21 64 67

www.academia.gal

15001 A CORUÑA

REAL
ACADEMIA
GALEGA

XUNTA
DE GALICIA

GOBIERNO
DE ESPAÑA
MINISTERIO
DE CIENCIA
E INNOVACION

Un valiosísimo agasallo

Víctor Fernández Freixanes

UN VALIOSÍSIMO AGASALLO

Víctor Fernández Freixanes
Presidente da Real Academia Galega

1.

Impresiona, oitenta e tres anos despois, a fotografía dos refuxiados na cuberta do paquebote *Ipanema*, rumbo a México, logo da derrota da Segunda República en 1939. Impresiona se cadra aínda máis hoxe, cando tanto tempo pasou e tantas situacións semellantes vemos preto de nós. Non mudaron as cousas tanto como ás veces pensamos. Moitos dos que aparecen na fotografía preferían a denominación de refuxiados, mellor ca desterrados ou exiliados, acollidos á xenerosidade e á intelixencia política do presidente Lázaro Cárdenas, que lles abriu as portas da república mexicana naqueles anos. Cárdenas (1895-1970), a quen Florencio Delgado Gurriarán dedica un emocionado e agradecido poema no seu libro *O soño do guíeiro* (1986) tratándoo de Tata (que significa Pai en lingua tarasca, a lingua de Michoacán, onde nacera o presidente), entendeu a arribada dos exiliados como un enriquecemento, unha oportunidade para dotar de novos recursos humanos o seu país, mesmo para facelo avanzar social e culturalmente cara á modernidade, ademais dun xesto de xenerosidade e solidariedade. Nos tempos que corren, digo, cando tantas situacións de desterro e exilio se producen, cando tantos fuxidos de represións e derrotas piden acollemento e axuda, a actitude do goberno mexicano naquelas datas, e moi especialmente a do seu presidente, adquire unha significación moi especial, deberíamos dicir que exemplar.

O *Ipanema* era o segundo dos barcos fretados polas asociacións de apoio á República que saían de Francia cara a México. O primeiro foi o *Sinaia*. O terceiro o *Mexique*, que levou 456 nenos e nenas, os chamados “nenos de Morelia”, a vila onde os aloxaron e atenderon por conta das autoridades mexicanas. Dolors Pla, a antropóloga que nos permite acceder a esta serie de conversas con Florencio Delgado Gurriarán, dedicou un importante traballo de investigación a esta empresa. Eran os Barcos da Liberdade. Así se denominaban.

2.

De Dolors Pla fala con coñecemento Ricardo Gurriarán Rodríguez, responsable da edición destas conversas. Tratouna persoalmente e sabe da súa obra. O libro que presentamos é un agasallo que a autora nos deixa para documentar un capítulo especialmente relevante da nosa memoria colectiva e da biografía de Florencio Delgado Gurriarán, a quen a Real Academia Galega acordou dedicar o Día das Letras Galegas neste ano 2022. No documento da institución dise literalmente:

O Pleno acordou [...] renderlle homenaxe ao autor ourensán, cuxo labor literario e activismo político e cultural constitúen un dos capítulos máis destacados das letras galegas da diáspora. A RAG non só celebra o excelente poeta que foi, cultivador dun galego enxebre, característico das terras de Valdeorras. A través da súa figura tamén homenaxea por primeira vez a Galicia do exilio republicano en México, país onde o propio Delgado Gurriarán e outros colegas desenvolveron iniciativas sobranceiras que mantiveron vivo o facho da nosa identidade e que constitúen un referente obrigado da nosa historia contemporánea.

Efectivamente, cando a RAG tomou esta determinación considerou esas dúas razóns. Por unha banda, os valores da obra do escritor, a súa biografía e a súa significación como poeta das terras e da lingua de Valdeorras. A Galicia valdeorresa participou moi activamente nos actos das Letras Galegas e a voz de Florencio aviveceu o rico universo cultural e lingüístico daquela parte do mundo. Mais tamén dun xeito moi importante, e esta é a segunda razón, a Academia considerou a súa condición de exiliado, ou refuxiado, o seu protagonismo en moitas iniciativas do desterro de México, algunhas especialmente valiosas, como as revistas *Saudade* e *Vieiros*, a creación do Padroado da Cultura Galega naquela capital (29 de xuño de 1953), as emisións radiofónicas *Hora de Galicia*, o Ateneo de Galicia, a Irmandade Galeguista, o grupo *Saudade*, a vitalidade do Partido Galeguista naquelas terras, a súa condición de editor de obras tan significativas como o *Cancioneiro da loita galega* (1943) e *Presencia de Galicia en México* (1956) etc., empresas das que se fala nas conversas que editamos, e que con tanto esmero, admiración e cariño recolleu no seu día Dolors Pla, documentos de historia oral de extraordinario valor para a nosa memoria, aínda tan próxima.

3.

Case sempre que falamos da cultura galega no exilio falamos de Buenos Aires, en parte tamén de Montevideo: Castelao, Luís Seoane, Rafael Dieste, Lorenzo Varela, Eduardo Blanco Amor, aos que nalgũa ocasión dedicamos o Día das Letras

Galegas, por non citar outros que están na mente de todos, mais nunca visitáramos a memoria histórica do exilio de México, onde tantas empresas importantes se crearon e onde se desenvolveron algúns acontecementos certamente relevantes na historia política e cultural do galeguismo. Florencio Delgado Gurriarán representa moi ben esa etapa, na que participaron moitos dos que con el viaxaban na cuberta do paquebote *Ipanema*: Xusto Couto, Roxelio Rodríguez de Breaña, Elixio Rodríguez, Carlos Tomé, Búa Rivas, Andres Valín, Ramón Cabanillas (fillo do poeta), Serafín Ferro ou Xohán López Durá, por citar unicamente os que aparecen na devandita fotografía. Reproducímola, xunto con outro documentos, no álbum gráfico que complementa esta edición.

O exilio de México deu figuras sobranceiras como o cineasta Carlos Velo, un dos pais da cinematografía documental mexicana xunto cos irmáns Ánxel e Demetrio Bilbatúa, galegos tamén, o primeiro de Cartelle (Ourense), os segundos de Vigo. No exilio de México desenvolveu gran parte do seu labor Luís Soto, político e xornalista. Carlos Velo, Florencio e Soto foron os primeiros directores da revista *Vieiros* (1959-1968), unha das grandes referencias das publicacións galegas no desterro. En México levaron a cabo unha importante actividade no ámbito da cultura e noutros ámbitos o pintor pontevedrés Arturo Souto (Dolors Pla salienta a presenza de cadros seus na casa de Florencio en Guadalajara, onde o entrevista), o musicólogo Xesús Bal y Gay, o poeta e editor Alexandre Finisterre, o científico e político Bibiano Fernández Osorio-Tafall, o arquitecto Xosé Caridad Mateo, os empresarios Ramiro Isla Couto e Xermán Rañó, o médico Francisco Comesaña Rendo e a súa dona Ascensión Concheiro García etc., ademais dos citados a bordo do *Ipanema* e dos moitos que aparecen referenciados como patrucios colaboradores nas páxinas de *Vieiros* e no grupo Saudade.

En México xestionáronse non poucas iniciativas da representación galeguista na política republicana no exilio, nas que tivo importante presenza Delgado Gurriarán. A Real Academia Galega consideraba todo isto cando escolleu a figura do poeta de *Bebedeira* (1934), *Galicia infinda* (1963), *Cantarenas* (1934-1980) e *O soño do guieiro* (1986) para homenaxear tamén a memoria do exilio.

Delgado Gurriarán fala dos “peregrinos da democracia” para cualificar a morea de exiliados que despois de 1939 tiveron que deixar España para sobrevivir en Francia, no Reino Unido, nos Países Baixos, pero sobre todo en terras americanas: Arxentina, Uruguai, Chile, Venezuela, Brasil, Porto Rico, Estados Unidos, Cuba, de xeito relevante tamén en México, “a patria suave” en palabras dalgún escritor da época.

O 5 de Nadal de 1980 tres académicos numerarios, Valentín Paz-Andrade, Francisco Fernández del Riego e Francisco Ogando Vázquez, asinaron unha proposta para incorporar a Florencio Delgado Gurriarán á institución como

académico correspondente en representación da colectividade galega –advertían no texto da proposta– que mantiña acesa a presenza da nosa cultura en México. Non é habitual que un académico correspondente lea discurso de ingreso, mais Delgado Gurriarán escribiuno e puido lelo no Casino do Barco de Valdeorras en setembro de 1981, en presenza dos seus amigos Paz-Andrade —a quen tratara nas visitas que o académico fixera á república americana, en contacto con outro exiliado relevante, Bibiano Fernández Osorio-Tafall— e mais Francisco Ogando, Ramón Piñeiro, Isaac Díaz-Pardo –que estaba a piques de editar *O soño do guieiro* en Edicións do Castro–, o dramaturgo valdeorrés Lauro Olmo e arredor de douscentos veciños e veciñas que enchían o salón de actos, entre eles quen daquela era presidente da Xunta Predemocrática, valdeorrés tamén, Xosé Quiroga Suárez. Era a terceira viaxe que Delgado Gurriarán facía a Galicia (a primeira en 1968), e a derradeira, pois falecería poucos anos despois en California o 14 de maio de 1987.¹

4.

As conversas con Dolors Pla desenvólvense durante tres días na residencia familiar do poeta en Guadalajara, a Nova Galicia, da que o poeta tan orgulloso se sentía. Neste tipo de casos a entrevista é unha arte difícil que esixe moita documentación por parte do entrevistador, nesta ocasión entrevistadora, moita sensibilidade cando se abordan determinados temas, paciencia para agardar as respostas, sistematización para ordenar a información recibida e afecto para que o entrevistado se sinta cómodo e dea conta do que se lle pide. Dolors Pla fixo un excelente traballo, incluídas as pausas e os silencios, que ás veces tamén falan, para desta maneira lograr o documento que agora presentamos.

Houbo que transcribir as gravacións magnetofónicas, que se conservan en bobinas, para a súa publicación. Ricardo Gurriarán, biógrafo de Florencio, localizou e anotou este importante material, que ofrecemos peneirado e editado por Nélida Cosme e Adrián Estévez, técnicos da Real Academia Galega. Ricardo foi tamén quen gravou en México a entrevista con Celia Teijeiro, esposa de Florencio, segundo explica na introdución. Entendiamos que, xa que era posible dispoñer deste documento, a presenza de Celia neste libro era obrigada. Mágoa que non puidese estar presente, xunto coas fillas e o neto, na celebración do 17 de

1 Co gallo da celebración do Día das Letras Galegas a Real Academia Galega distribuíu entre os asistentes ao acto que se desenvolveu en Córghomo unha edición impresa do discurso que Florencio Delgado Gurriarán redactou para o seu ingreso como académico correspondente. Titulámolo *Saudades de Valdeorras*. Nel fai un sentido relato de persoas e acontecementos que considera relevantes do exilio galego na república mexicana.

maio en Córghomo, a aldea natal do noso autor, nunha das expresións de afecto e admiración popular máis intensas e emocionantes que lembramos. Celia Teijeiro faleceu na outra beira do Atlántico o 20 de xuño de 2022. Tiña 96 anos.

Neste ano dedicado a Florencio Delgado Gurriarán temos moitas ocasións de estudar a súa obra e mesmo documentar este período importante da nosa historia contemporánea. Nos últimos meses demos noticia dunha abondosa bibliografía e numerosos estudos sobre a vida e a obra do poeta, sobre o seu mundo e sobre o tempo que lle tocou vivir. Mais as conversas con Dolors Pla, realizadas na casa familiar de Nova Galicia, amosan o interese obxectivo da entrevistadora por coñecer (e comprender) o mundo que aborda e tamén a admiración polo personaxe, consciente do material humano que manexa. O resultado é unha excelente achega non só á biografía de Florencio senón ao período histórico e o grupo humano que a Academia quixo homenaxear nesta edición das Letras Galegas 2022.

Homenaxe e memoria

Ricardo Gurriarán

HOMENAXE E MEMORIA

Ricardo Gurriarán

Dolors Pla Brugat (Vila-sacra, 1954 - Barcelona, 2014), filla e neta de represaliados cataláns, marchou de emigrante a México coa súa familia en 1966 por non soportar máis a ditadura franquista. Como ela mesma dicía da súa condición: «nin refuxiada, nin antiga residente: catalá por nacemento e mexicana pola vida mesma». O seu *avi*, Enric Pla, loitou en Francia e o seu pai estivo nos cárceres franquistas como preso político. Os Pla foron acollidos por familiares mexicanos que se exiliaran a México logo da guerra civil. Dolors estudou na UNAM e licenciouse en Historia, logo de facer os primeiros estudos no coñecido Colegio Madrid, institución escolar creada polos exiliados. Segundo o seu titor, José Antonio Matesanz, Dolors era rigorosa, pasional, de recto proceder, intelixente e traballadora. E con carácter xeral, os seus colegas trasladan que era recoñecida pola súa actitude solidaria e por unha xenerosidade abundosa.

Comezou a traballar en 1978 no Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), incorporada a un equipo de investigación para desenvolver un interesante labor de historia oral centrado no exilio español en México, pioneiro neste ámbito. Este proxecto formaba parte doutro de máis envergadura: o Archivo de la Palabra, creado pola doutora Eugenia Meyer. Co tempo, este labor converteuse na memoria viva da diáspora do exilio republicano en México. Dada a gran cantidade de publicacións centradas na difusión do exilio español, baseadas na intelectualidade republicana e nas súas profesións máis significadas —médicos, científicos, arquitectos, catedráticos universitarios, escritores e pensadores... —, e sendo certo que estas elites culturais e científicas do exilio tiveran un grande impacto na sociedade mexicana, Dolors tratou de darlle un carácter máis universal e social ao estudo do exilio e de facer visible a xente do común, outorgándolles protagonismo aos que, sen formar parte da elite, deseguida se integraron na sociedade de acollida.

A historiadora catalá-mexicana abordou primeiramente o estudo da inicial acción solidaria do presidente mexicano Lázaro Cárdenas e a colaboración das

súas institucións para coa República: *Los niños de Morelia* (1985), que presentara como tese de licenciatura en 1981. Foi esta a experiencia de case medio milleiro de nenos e nenas procedentes dos territorios en fronte de guerra que, inicialmente, en plena confrontación civil e con carácter de protección, trasladou a México o goberno da República no mes de xuño de 1937, recalando definitivamente en Morelia (Michoacán), onde, despois da derrota, quedaron asentados. Esta publicación, unha achega historiográfica moi relevante que podemos catalogar de canónica, tivo unha segunda edición en 1999. Desde este punto de partida, o interese da investigadora centrouse en observar en que medida o exilio contribuíu ao desenvolvemento das forzas produtivas de México. Estudou a muda de ocupación profesional como medio de ascenso social e a relación coa colonia anteriormente asentada nesta república americana, xunto co seu influxo no terreo político e ideolóxico, considerando dun xeito especial as nacionalidades periféricas con lingua e cultura propia, como é o noso caso e o caso catalán.

Dolors, logo de acometer algúns proxectos de investigación, abordou un laborioso traballo específico verbo do exilio catalán (primeiros refuxiados) como parte cuantitativamente maioritaria do exilio español, que tamén deu para unha interesante publicación en 1999: *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*. Co tempo, as investigacións de Dolors, moi difundidas na súa Cataluña natal, foron coñecidas no resto de España e noutros países. Mesmo puidemos ver un dos seus últimos traballos en Madrid, como comisaria da exposición *El exilio español en la ciudad de México. Legado cultural*. Esta magnífica mostra de 750 pezas de diferentes obxectos da vida cotiá, documentos, cun grande apoio fotográfico, organizouse con motivo do bicentenario da Independencia mexicana no outono de 2010. Tivemos a sorte de poder visitala cos fillos de Florencio, que participaron na mostra co préstamo dalgúns obxectos. En 2014 foi exposta no Museo da Cidade de México, quince días antes da accidental desaparición de Dolors.

En canto ao que nos ocupa: desta xoia fónica en formato de entrevista que lle fixera Dolors Pla a Florencio Delgado Gurriarán en agosto de 1979 na súa casa de Guadalajara (Jalisco), e que hoxe a Real Academia Galega presenta transcrita e traducida ao galego, queremos salientar que ten un importante valor documental, na medida en que dá a coñecer un interesante capítulo da nosa historia próxima e colabora á súa difusión na nosa lingua, que é a orixinal de Florencio. Temos nas mans, xa que logo, unha guía fundamental para afondar no rico e variado periplo do valdeorrés en México, desde que tivo que fuxir obrigado do seu Córrego natal en 1936: a súa orixe, o seu ideario, as etapas circunstanciais, o seu pensamento e as súas sensacións vitais nos diferentes escenarios en que viviu, xunto co seu compromiso. A entrevista está conducida de forma sensacional e amable

por parte de Dolors: ton doce, dominando os silencios, buscando a motivación previa máis acaída e o coñecemento do colectivo refuxiado para incidir nas temáticas que máis interesaban sacar ao entrevistado; acadando un clima desinhibido para poder trasladar un relato honesto, fuxindo do mito e do protagonismo, mais cunha flexibilidade abraiante de ida e volta e cun quefacer de sinxeleza como método para achegarse ás pequenas cousas cotiás. Todo isto permitiu o máis transcendente do proceso: escoitar o fluír libre da voz do entrevistado. Tamén é verdade que o suxeito, neste caso Florencio, á parte de amosar unha humildade e unha honestidade extrema, foi colaborador eficaz para trasladar os seus «adentros e segredos» ao guión que lle presentaba a historiadora. Ao noso ver, un obxectivo acadado rigorosamente no caso de Delgado Gurriarán, logrando do entrevistado a autorización para dar a coñecer os contidos do relato aos investigadores que o requirisen.

Tal e como explica Dolors na introdución do seu libro sobre o exilio catalán (1999, p. 29), as entrevistas aos refuxiados españois fixéronse coa referencia dun «cuestionario-tipo base» conformado por catro grandes corpos temáticos, ordenados cronoloxicamente: antecedentes biográficos, Segunda República, guerra civil, exilio. A historiadora pretendía obter información de, cando menos, dous niveis ou tipos discursivos diferentes. O primeiro centrábase na versión do entrevistado ou da entrevistada sobre os acontecementos históricos e as institucións do seu tempo. Neste aspecto, Dolors non quedou excesivamente satisfeita do que obtivo das entrevistas como fonte, segundo o seu relato na referencia bibliográfica citada. Nun segundo nivel recolle as experiencias persoais e a súa implicación directa ou indirecta no vivido. Aquí si que o relato foi moi enriquecedor. Como repetía ás veces a investigadora: «é o que constitúe a grande achega e o verdadeiramente transcendente da historia oral».

Esta entrevista con Florencio, que tanto lle gustara a Dolors, foi escollida, en modelo reducido por ela e realizada baixo a metodoloxía das historias de vida, para formar parte dunha das últimas publicacións en solitario da investigadora xunto a outros dez testemuños de exiliados e exiliadas de diferentes partes da península, con predominancia mediterránea: *El aroma del recuerdo: narraciones de españoles republicanos refugiados en México* (2003). A historiadora xustifica así a súa escolma: «Elegí once entrevistas que me parecieron especialmente interesantes tanto por lo que en ellas se narra como por la manera como se hacía» (2003, p. 22). Este traballo inclúe a seguinte explicación na contraportada:

Las once narraciones que se reúnen en este libro son de hombres y mujeres que fueron actores y testigos trascendentales del siglo xx. Nacidos todos ellos en diversas partes de España, nos dejan ver a través de sus experiencias personales

cómo era el país que eligió poner fin a la monarquía de los Borbón y establecer la Segunda República en 1931; cómo fueron los breves años de vida republicana y su lamentable final después de tres años de guerra civil.

Ao noso entender, na selección da entrevista de Florencio para esta publicación foi definitivo o feito de que o noso paisano falase moito da súa actividade sociopolítica, con repercusión pública, desde case a súa chegada ao novo país, xunto cos seus dotes persoais no ámbito das relacións e a coherencia do corgomés aos seus principios.¹ Segundo conta Dolors, foron poucos os que o mencionaron noutras entrevistas, por abandono temporán da militancia política.

Esta entrevista con Florencio, xunto a outros testemuños en formato maior, forman un legado de 800 horas gravadas e 126 historias de vida de exiliados e exiliadas chegados de toda a península, depositado na Biblioteca Manuel Orozco y Berra da Cidade de México —Archivo de la Palabra (Archivo de Historia Oral Refugiados Españoles en México), con sede na Facultade de Filosofía e Letras da UNAM— e a disposición de calquera investigador ou investigadora. Tamén poden consultarse, aínda que malamente escoitarse, en Salamanca, no Arquivo da Memoria Histórica dependente do Ministerio de Cultura de España, entidade colaboradora que, logo dunha suspensión temporal, axudou a rematar este proxecto en 1991, cun orzamento específico da Dirección de Arquivos Estatais.

A permanencia deste excelente repositorio do noso exilio en México, co que significa poder coller a tempo os últimos refuxiados, entre os que se encontraban algúns galegos e algunha galega máis, así como a facilidade de poderse achegar a estas fontes primarias, permítenos coñecer, en primeira persoa e de xeito grupal, a herdanza riquísima dun colectivo que homenaxeamos grazas á iniciativa da Real Academia Galega de dedicar a Florencio Delgado Gurriarán e ao Exilio Mexicano, con maiúsculas, as Letras Galegas de 2022.

Tivemos a sorte de coñecer a Dolors Pla na Cidade de México no ano 2000 con motivo da presentación do libro *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista* no Ateneo Español de México. A nosa historiadora prestouse gustosamente a formar parte da mesa que presentaba o libro. Entre os participantes neste acto tamén estaban Elixio Rodríguez, militante do Partido Galeguista e amigo íntimo de Florencio, representando a voz do exilio galego; o profesor de Literatura da UNAM Sergio Lira, e mais o autor. Esta actividade cultural foi coordinada pola nora de Florencio, Mari Carmen Bernárdez

1 Non esquezamos que Florencio seguiu no Partido Galeguista máis alá do seu primeiro tropezo electoral na Transición, e quixo, desde México, con tesón, manter o primixenio PG. Á parte de exercer de «correspondente» de Galaxia, por mediación de don Paco del Riego, para activar as Letras Galegas desde Guadalajara, vella capital de Nova Galicia.

Azorín, filla de exiliados e parte fundamental, xunto ao seu marido Florencio Delgado Teijeiro e o seus irmáns, na saída do prelo desta primeira publicación sobre o poeta.

Parécenos acaído facerlle unha pequena homenaxe á que fora viúva de Florencio, Celia Teijeiro López (Cuernavaca, 1926 - Cidade de México, 2022). Filla de emigrantes, casaron en 1944 e os seus cinco fillos desfrutaron da dozura da súa nai ata hai ben pouco tempo. Neste ano en que se lle dedicaron a Florencio Delgado as Letras Galegas, as súas fillas foron capaces de transmitirle á súa nai a homenaxe institucional que recibira o amor da súa vida da súa Valdeorras natal e mais dos seus veciños de Córghomo.

Temos lembranzas da hospitalidade recibida na súa casa de Guadalajara e o seu agarimo persoal para coa familia. Fomos recibidos coma fillos e a súa amable conversa agasalounos durante uns días. Coñeciamos a Celia desde a primeira vez que viñera con Florencio a Galicia. Con ela pasamos uns días singulares, en compañía de Ramón Esturao e da súa muller Adelina.

A Real Academia Galega quixo que a amada de Florencio Delgado Gurriarán, Celia, tivese presenza nesta publicación. Deste xeito trasladamos unha pequena entrevista que lle fixeramos en 1998 en Guadalajara, para compartir os seus sentimentos de convivencia co seu home e o seu doce relato. Que a terra lle sexa leve.

Quero agradecerlle á Real Academia Galega o feito de ter o privilexio de ser o autor destas verbas introdutorias dun importante «anaquiño» do labor historiográfico de Dolores Pla como cronista do exilio, particularmente do exilio galego, e ao presidente da institución, Víctor F. Freixanes, reitero, por levar a cabo a excelente idea de traducir as Palabras, con maiúscula e acento «jalisqueño», de Florencio ao galego, traballo conxunto historiadora-exiliado galego, que tantas pistas nos deu aos interesados na vida do poeta corgomés.

Referencias bibliográficas

- Gurriarán, Ricardo (1999). *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- Pla Brugat, Dolores (1985). *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. México: Instituto Nacional de Antropología.
- Pla Brugat, Dolores (1999). *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. 2.ª ed. Cidade de México: CONACULTA - INAH, Embajada de España.

- Pla Brugat, Dolores (1999). *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*. México: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- Pla Brugat, Dolores (2003). *El aroma del recuerdo: narraciones de españoles republicanos refugiados en México*. México: Plaza y Valdés Editores; CONACULTA-INAH.
- Pla Brugat, Dolores e Vázquez Mantecón, Álvaro (2010). *El exilio español en la ciudad de México. Legado cultural*. Madrid: Ayuntamiento de Madrid.

Entrevistas a Florencio Delgado

Guadalajara, 23, 24 e 25 de agosto de 1979

PALABRAS PREVIAS DE DOLORS PLA

As entrevistas co señor Delgado realizáronse no seu domicilio particular, unha pequena casa de aspecto humilde nunha cerrada próxima ao centro da cidade de Guadalajara, amoblada en forma moi sinxela, que tiña nas paredes debuxos do artista galego, paisano e amigo do señor Delgado, Arturo Souto.¹ O informante é unha persoa de trato suave e ás veces parece un pouco tímido. Recíbiume sempre de maneira moi amable pero o problema central que tiven con el foi que sentía que, como non tivera unha vida heroica ou demasiado espectacular, carecía de importancia o que me puidese relatar; cada vez que había oportunidade suxeríame que entrevistase tal ou cal persoa máis autorizada ca el para falar de determinado asunto. As entrevistas realizáronse no comedor da casa e víronse interrompidas en diversas ocasións polo timbre do teléfono e as conseguíntes conversas que se facían alí mesmo, ou porque pasaba algún dos membros da familia. Finalmente, considero que a información obtida pode ser de utilidade, xa que me falou dalgunhas cousas pouco coñecidas sobre todo referentes a Galicia e aos galegos.

Dolors Pla

1 Arturo Souto Feijoo (Pontevedra, 1902 - Cidade de México, 1964), pintor e ilustrador galego, militante galeguista exiliado en México, íntimo amigo de Florencio. Formado en París e en Roma, encadrouse nas vangardas postimpresionistas. Levou a cabo accións desde a Alianza de Intelectuais Antifascistas e ilustrou revistas durante a guerra civil. Xa en México, colaborou nas publicacións do Padroado da Cultura Galega.

**ENTREVISTA AO SEÑOR FLORENCIO DELGADO
REALIZADA NO SEU DOMICILIO DA CIDADE DE GUADALAJARA,
O 23 DE AGOSTO DE 1979**

ARCHIVO DE LA PALABRA

—Señor Delgado, pode dicirnos o seu nome completo, por favor?

Florencio Delgado Gurriarán.

— Pode darnos a súa data de nacemento?

27 de agosto do ano 1903.

— Onde naceu?

En Córghomo de Valdeorras.² É unha aldea da provincia de Ourense, en Galicia.

— Pode darnos os nomes do seu pai e da súa nai?

Florencio Delgado Prada e Consuelo Gurriarán Díaz.

— Eran do mesmo lugar ca vostede?

Si, do mesmo lugar.

— A que se dedicaban cando naceu?

O meu pai tiña a carreira de enxeñeiro técnico agrícola, que antes se chamaba perito agrícola. Estaba empregado no Servizo Agronómico e, entre outras cousas, foi profesor da Escola de Peritos Agrícolas en Valladolid; despois pasou ao Servizo Agronómico da Coruña.

2 Córghomo é unha parroquia pertencente ao concello de Vilamartín de Valdeorras. Está situada nunha terraza aluvial na bocarribeira do río Sil que foi explotada polos romanos para extraer ouro. Aínda quedan abondosos refugallo e a toponimia actual conserva nomes ligados a esta actividade: O Bañal, O Balsadal, A Cova, A Covalla, A Covallón, A Forna, A Fornalla, As Barreiras...

— **A súa nai?**

Na casa. Os labores do fogar...

— **O seu pai entón traballaba para o Goberno naquel tempo; lembra que tipo de traballo tiña?**

Unha das facetas do seu traballo foi na Escola de Peritos Agrícolas de Valladolid. Despois pasou ao Servizo Agronómico da Coruña, e antes estivo en Ourense, Palencia e Valladolid. Alí estivo empregado no Ministerio de Agricultura; entón chamábase Fomento, coido.

— **Nacera cando o seu pai estivo traballando neses diferentes lugares?**

Nacera, si.

— **E a familia mudábase canda el?**

Si, fomos con el toda a familia ata Valladolid e despois, cando o destinaron á Coruña, regresamos nós á aldea e el ía e viña dende alí. Cando se xubilou xa quedou en Córghomo.

— **Vostede tivo máis irmáns?**

Si. Fomos cinco, dos que quedamos dous nada máis.

— **Que tipo de actividade económica era a máis importante en Córghomo?**

Agrícola, e o principal cultivo o da vide, sobre todo naqueles tempos, agora variou todo moito. Era un tipo de economía moi especial que caracteriza ao pequeno agricultor galego, case unha certa autarquía económica. Procuraban cultivar todo o máis posible para non ter que mercar nin vender. Había un produto que era o básico, o que en parte vendían, e empregaban eses cartos para pagar contribucións, mercar roupa e todo iso. Pero a nutrición case toda era autárquica, dos produtos do campo e da cría de porcos que mataban e consumían na casa. É dicir, a actividade económica era fundamentalmente agrícola.

— **Durante ese tempo en que vivían na aldea, o seu pai dedicábase ao seu traballo de perito agrícola.**

Si, e á parte diso eramos propietarios, pequenos propietarios como en toda Galicia. En fin, da clase media. Alí na miña aldea non había grandes propiedades. E desde logo, [o meu pai] dedicábase á agricultura e facía algúns traballos particulares. Como perito agrícola que era encargábase moitas veces de facer a avaliación de bens en caso dunha herdanza, e a distribución.

— **Pero de forma particular.**

Si, de forma particular. A el, en principio, interesáballo moito máis a agricultura dentro das nosas leiras. Pero cando empezamos a crecer, para darnos estudos, éralle máis cómodo e máis económico ingresar dentro dun corpo oficial, para que vivísemos con el, puidésemos estudar, puidésemos ir aos colexios na cidade. Ou sexa que, en realidade, o feito de ter el cargos oficiais foi pensando na familia.

— **Máis ca no seu propio interese.**

Exactamente.

— **Díxonos que alá na súa zona a propiedade agraria é máis ben pequena. Como de que extensión sería?**

Medidas non lle podería dar... Desde logo ben pequena, si.

— **Lembra, por exemplo, a cantidade de terra que tiña o seu pai? Máis ou menos canto sería?**

Unhas poucas hectáreas, non podería dicilo... O terreo estaba dividido en moitas leiras. Pero non, non sei en realidade... Quizais catro, cinco hectáreas. O que pasa é que producía moito a terra.

— **Era boa?**

Si. A produción nos viñedos é moi superior á media de España, máis do duplo. E logo nos terreos de regadío obtíñanse un par de colleitas ao ano.

— **Esas terras herdáraas o seu pai?**

Si. Eran da familia.

— **Quen traballaba a terra cando vostedes marcharon?**

Tiñamos un encargado.

— **A súa familia en que idioma falaba?**

Falabamos en galego.

— **Pero na rúa, nas súas relacións coas amizades?**

Cando estabamos na aldea totalmente en galego, e nas cidades... en Valladolid, imaxine vostede. E en Palencia, castelán, naturalmente.

— **A xente na aldea, á parte de falar galego, falaba o castelán tamén?**

Si, moitos, si. Desde logo enténdeno todos, aínda que a maior parte o falan mal, pero si que o falan, danse a entender perfectamente.

— **A que idade comezou a ir á escola?**

Non o sei. Si sei que aos seis anos sabía ler e facer os meus garabatos.

— **Xa fora entón á escola?**

Si. Alí na aldea había pequenas escolas, algún mestre ou mestra particular, despois houbo un mestre oficial. Chegou a haber escola de nenos e de nenas, pero agora todo se concentrou na capital do partido xudicial, no Barco, e van en autobús recollendo os nenos.

Antes cada aldea tiña as súas escolas. Eu estudei nalgunhas delas, á parte de que o meu pai algunhas veces tamén me daba as súas leccións. Despois, aos seis anos, foi cando fomos a Palencia, que foi o primeiro sitio onde traballou o meu pai. Alí fun ao colexio dos maristas.

— **Unha escola xa relixiosa.**

Si. Despois, xa en Palencia, empecei o bacharelato no Instituto Xeral e Técnico e completeino en Valladolid. Nesa mesma cidade fixen a carreira de Dereito.

— **A primeira escola onde vostede estivo era de pagamento, entón. Eran caras esas escolas?**

Non, que va! Non lembro, francamente. Non sei o que podían custar, pero sería moi pouco. Quen sabe. Se cadra eran dúas pesetas ou cinco pesetas ao mes, unha cousa así, non sei. Non, non teño a menor idea, porque ademais os que tiñan que preocuparse da paga eran os meus pais.

— **Aprende a ler e escribir en castelán ou en galego?**

En castelán. Esta é a tara que temos, porque é un sistema absurdo o de empezar o ensino nun idioma alleo —sen rexeitar o castelán, desde logo— aínda que sexa moi similar, moi parecido...

Apenas agora se empeza a pensar en que, desde un punto de vista pedagóxico, é indispensable —e iso deixándose á parte de nacionalismos ou non nacionalismos— aprender calquera idioma alleo a través do propio. Hai unha confusión terrible en moita xente que, en realidade, perde o galego e non aprende o castelán. O resultado é unha especie de chapurreado, poderíamos dicir, que lle chamabamos nós ironicamente *castrapo*.

— **En que consiste?**

É unha mestura que non é un idioma. Unha castelanización arbitraria, e algunhas veces falando en castelán, galeguización arbitraria. Esperemos que poida agora poñerse remedio a iso, polo menos que a autonomía que

din que imos ter sirva para poder orientar o ensino. O interesante é que o galego saiba falar ben galego, ante todo. E a través do galego saiba falar ben o castelán, que é o idioma oficial. Así teríamos dous idiomas e ningún deles pode considerarse só como vernáculo. O galego, por exemplo, o galaico-portugués, fálanos xa case douscentos millóns de persoas.

— **É moi importante.**

Moi importante. En realidade, co portugués hai algunhas diferenzas na ortografía. O son do ñ represéntano por *nh*, o son de *ll* por *lh*, pero son diferenzas mínimas; as mesmas que pode haber entre o castelán de Valladolid e o castelán do Chimborazo, por exemplo, de Ecuador.

— **Aprendeunalgún momento a escribir e ler ben en galego?**

Pois si. Eu case fun autodidacta nesta cuestión do galego, porque non sabía que había máis galeguistas ca min. Lendo un tomo que tiñamos alí de Curros Enríquez e todo o que caía á man. Sobre todo cando empezamos a vivir en Valladolid, en Castela, foi cando máis espertou o meu afán polo galego. Hoxe en día escribo en galego mais creo que o domino un pouco regular. Modestamente, son un poeta galego. Figuro nunha antoloxía, nunha literatura. Podería mostrarlle aquí, por exemplo. Mire vostede [toma un libro]. Este libro, cun pouco de boa vontade, unha persoa culta enténdeo facilmente.

— **Isto enténdese ben. Di: “O poeta valdeorrés Florencio Manuel Delgado Gurriarán, nacido o 27 de agosto de 1903. En 1934 publicou un libríño, *Bebedeira*”, e vén unha nota de pé de páxina explicando o libro...**

Bebedeira, que quere dicir borracheira.

— **Foi o seu primeiro libro?**

Si. Antes colaborara en periódicos galegos: *Heraldo de Galicia*,³ de Ourense, *A Nosa Terra*,⁴ da Coruña...

3 *Heraldo de Galicia* foi un semanario ourensán. Neste caso, refírese á segunda época, editada entre 1930 e 1936, tempo e lugar no que Florencio publicou os seus primeiros poemas.

4 *A Nosa Terra* foi un xornal de periodicidade variable que naceu como órgano de expresión de Solidaridad Gallega en 1907. Logo foi voceiro das Irmandades da Fala, entre 1916 e 1932, ano este no que a publicación se incorpora como voz oficial do Partido Galeguista. Co golpe de Estado pechouse en 1936. Reabriu en Buenos Aires de forma irregular entre 1938 e 1972. Na Transición (1977) abriu de novo ata o seu peche definitivo en 2011.

— **Imos seguir lendo porque realmente é unha nota considerable sobre vostede. É bastante longa. Vén nun libro que se chama *Historia da literatura galega contemporánea*, de Ricardo Carballo Calero.**

Despois está este outro libro.

— ***Galicia infinda*. Que quere dicir *infinda*?**

Infinita.

Teño tamén unha tradución. Houbo un concurso de tradución de poetas franceses e ingleses ao galego e eu concorrín con trece pezas de poetas franceses. Iso celebrouse en Buenos Aires no ano corenta e seis ou corenta e sete... Baudelaire, Mallarmé, Verlaine, en fin, Valéry, Claudel. Traducín despois Rimbaud: *O barco ebrio*, *Le bateau ivre*. Ben, pero non quero falar de traducir... [ri]

— **Estabamos falando de cando vostede aprendera a ler e a escribir en galego...**

Era eu adolescente. Falar, falei sempre, abofé. Na miña última viaxe a Galicia, que foi no outono do ano 76, atopei manuscritos meus de cando era moi neno. Os meus primeiros esbozos de poesías en galego.

— **A que idade deixa a aldea?**

Tiña seis anos.

— **E foi entón cando entrou na escola dos maristas?**

Si. Aínda que volvíamos todos os veráns. Nunca perdemos o contacto coa aldea.

— **Era diferente a nova escola, a dos maristas, da que deixara na aldea?**

Totalmente. A da aldea non era máis ca un cuarto pequeno cunhas mesas, e o dos maristas xa era un colexio que, supoño, para a época estaría ben.

— **Recibiu unha formación relixiosa?**

Recibín, si.

— **A súa familia era católica?**

Eran todos.

— **Na escola dos maristas tampouco lle ensinaron a ler e escribir en galego.**

Non, non, en absoluto. Afortunadamente o pobo galego soubo conservar ben a fala; un pouquiño avariada nalgunhas ocasións, pero contra

vento e marea conservámola e creo que a conservaremos e a recuperaremos no pouco que se perdese.

— **Naquela época había sentimentos nacionalistas ou rexionalistas fortes en Galicia?**

Cando eu era rapaz? Eu non o coñecía pero si os había. Iso coñecino despois, xa de maior, cando nunha ocasión, precisamente estando en Valladolid, regaláronme un número d'*A Nosa Terra*, que era un boletín das Irmandades da Fala da Coruña. Para min foi unha revelación porque eu non sabía que había máis xente que se preocupase do galego á parte dos vellos, á parte dos do século pasado, Curros Enríquez e Rosalía.

— **O seu pai tiña algún tipo de posición política?**

Nunca se dedicou á política.

— **Pero na súa casa oía comentarios sobre a ditadura de Primo de Rivera,⁵ sobre o que se deu en chamar o desastre de 1898 ou algo así?**

Iso si que se comentaba, naturalmente.

— **Que opinión lle merecían ao seu pai eses feitos?**

Meu pai nunca foi partidario das ditaduras. Era católico, pero sempre foi un home liberal e nunca nos impuxo ningunha idea política. El tiña interese en que nos educásemos, en que nos cultivásemos, tivésemos a nosa carreira, pero en cuestións de ideas nunca vin que intentase impoñernos nada. Era fundamentalmente liberal, liberal no bo sentido da palabra, de liberdade e de dereito de elixir. Porque agora tamén se adoita chamarlles liberais, por exemplo, aos filomarxistas, e iso non creo que teña que ver coa liberdade. Cadaquén é moi dono de facer o que queira.

5 Miguel Primo de Rivera y Orbaneja (Xerez da Fronteira, 1870 - París, 1930) militar de tradición familiar que deu un golpe de Estado en setembro de 1923, desde o seu posto de capitán xeneral de Cataluña, e ao pouco tempo proclamou o estado de guerra co apoio do rei Afonso XIII, quen o nomeou presidente. Creou un directorio militar, suspendeu a Constitución de 1876 e mais os partidos políticos, e disolveu os concellos. A ditadura que leva o seu nome durou ata 1930, ano en que marchou a París, onde morreu ao pouco. No seu mandato evidenciáronse modos e formas afíns ao fascismo; o ditador Primo de Rivera admiraba o Duce Mussolini.

— **Na escola, xa fose dunha maneira aberta ou velada, recibiu algún tipo de formación política? Imbuíanlles algún tipo de ideoloxía política os maristas, por exemplo?**

Non, que eu recorde. Se nola imbuían sería dun xeito moi torpe, que non o captei. Aceptábase o feito de que España era unha monarquía e que a relixión católica era a oficial. Máis ben estou a supoñelo.

— **Por que abandonou a familia Galicia e foi vivir a Valladolid?**

Por problemas de tipo administrativo relacionados co traballo do meu pai. A el o que lle interesaba era, no momento en que xa iamos medrando, ir a unha cidade maior onde houbera máis centros de ensinanza. Por exemplo, en Ourense naquelas datas non había máis ca o Instituto, por iso a meta foi unha cidade universitaria como Valladolid.

— **Canto tempo viviron en Palencia?**

Moi pouco, un par de anos. En Valladolid xa máis, como doce anos ou por aí.

— **Rematara os estudos primarios cando chegou a vivir a Valladolid?**

En Palencia empecei o bacharelato e en Valladolid termineino. E en Valladolid fixen a carreira de Dereito, que finalicei aos vinte anos.

— **Aos vinte anos! Moi novo, realmente. Estas estancias foron para vostede a primeira saída de Galicia...**

Exactamente.

— **Que impresión lle causou ese primeiro contacto coa España, digamos, que non era Galicia? Porque nos dixos hai un anaco que foi en Valladolid onde empezou a crecer en vostede o sentimento galeguista.**

Podería ser, pero no meu caso era o ambiente castelán.

— **Era diferente ao ambiente galego?**

Si, eran distintos. Sobre todo en Palencia. Recordo que aos galegos nos consideraban, dentro do medio infantil en que vivía alí, como un pouco raros. Non me levaba ben cos meus compañeiros por regra xeral. En Valladolid, xa despois, no bacharelato e na carreira, era moi distinto, formidablemente bo. Pero a pesar diso, non sei, sempre me sentín un pouco distinto aos demais. Non superior nin tampouco inferior, diferente. En realidade somos diferentes todos, afortunadamente. A uniformidade é o que mata a creación.

— **Estivo na Universidade de Valladolid. Como era o ambiente universitario? Había influencias políticas entre os estudantes?**

Non moitas naquela época, non moitas.

— **Algún tipo de organización estudantil, ou cousa así?**

Non, iso xa se formou despois.

— **Pero xa non lle tocou a vostede como estudante?**

Non. Eu non pertencín a ningunha organización. Se había algunha, non a coñecía. O que si había eran manifestacións espontáneas, en determinados casos. Algunhas veces para pedir o comezo das vacacións e outras de rexeitamento ante algún acontecemento especial que influía nas sensibilidades estudantís. Lembro nunha ocasión manifestármonos contra Millán de Priego, daquela director xeral de seguridade, e que nos caía mal aos estudantes, con razón por parte nosa, naturalmente.

— **Organizaban manifestacións.**

Si. Pero facíase a mobilización sen organización. Non estabamos politizados como conxunto, polo menos en Valladolid.

— **Como conxunto non, pero si había algúns dos estudantes con ideas políticas.**

Si, si, naturalmente. Eu mesmo tiña ideas políticas tamén, nacionalistas galegas. E sempre fun un home liberal e republicano, aínda que non estivese afiliado a ningún partido.

— **E nacionalista.**

Si. Galeguista ante todo, abofé. Non separatista pero si plenamente galeguista, cento por cento. A min parecíame que íamos dar coa solución nunha confederación ibérica, onde puidese entrar mesmo Portugal. E logo noutra confederación, a europea, que debería ser máis de pobos ca de Estados. Ese é o meu pensamento: crear Estados absolutamente independentes coido que é absurdo e suicida para o noso mundo que, sen ser racista, creo que aínda está á cabeza.

— **Como foi nacendo en vostede este sentimento galeguista, ese sentimento de busca de liberdade para o pobo galego?**

En parte das lecturas do único libro que tiñamos daquela na casa en galego, que era *Aires da miña terra* de Curros Enríquez, e en parte do contacto co pobo. Á parte diso, empezando polo idioma, agradábame moito máis a fonética galega ca a castelá e encantábame falar cos paisaniños. Por

exemplo, na vila, alá no Barco de Valdeorras, falábase moito castelán, mal falado, pero si. Eu prefería falar coa xente do pobo, que me falaban en galego, ca cos da miña clase social e cultural, que me falaban en castelán.

Cando empezou iso? Foi unha cousa paulatina que non podería precisar, a verdade... É unha cousa moi íntima, de rexeitamento ao que se pretendía impoñer.

— **Que é o que se pretendía impoñer en Galicia naquel tempo?**

A uniformidade. Desde o momento en que se desbotaba o galego no ensino, na Administración e na Igrexa, loxicamente, o que pretendían impoñer —aínda que non lle puxesen a un a pistola no peito, pero na práctica é o mesmo— era que perdese as súas características como pobo diferenciado e que se incorporase dunha maneira uniforme á España oficial. Non digo Castela, porque o pobo castelán non ten nada que ver con iso. Ao pobo castelán eu quéroo coma a todos os pobos españois.

— **Entón o problema era fundamentalmente de tipo cultural, poderíamos dicir.**

Intersocial, máis ben; cultural, desde logo. Despois decateime de que a economía galega, o medio rural galego, requiría tamén unha lexislación propia. Pero empezou sendo cultural, desde logo, e sentimental.

— **Unha vez que rematou, moi novo aínda, os seus estudos como avogado, a que se dedicou?**

Máis que nada a perder o tempo [ri]. Xa estaba na aldea e empecei a preparar oposicións, pero non seguín adiante.

— **Pero regresou á aldea unha vez terminada a carreira?**

Si, estábamos na aldea, si. Agás os dous irmáns maiores, que ingresaron no mesmo corpo do Servizo Agronómico. O meu irmán maior estivo empregado nas Canarias e despois en Tarragona, e o segundo en Valladolid e en Zamora. Si, eles estaban fóra pero as miñas dúas irmás, meus pais e mais eu estábamos alá na aldea; alí quedamos.

— **E dedicouse a preparar oposicións. Para que eran?**

Para o corpo de Rexistro da propiedade.

— **Logrou entrar?**

Non o logrei. Por falta de constancia na preparación e porque había moitas cousas que me preocupaban máis ca o estudo da oposición.

— **Que cousas lle preocupan nese tempo?**

Pois fundamentalmente Galicia.

— **E a que se dedicaba de cara a estas preocupacións? Que actividades facía?**

Exercín un pouquiño a profesión na cabeza do partido xudicial, no Barco de Valdeorras. Como o meu pai estaba daquela na Coruña, eu atendía as leiras e as miñas creacións literarias.

— **Xa estaba escribindo.**

Si, empezaba.

— **Que tipo de autores lía nese tempo?**

Empecei primeiro lendo o que atopaba de autores galegos e en xeral todo o que caía nas miñas mans. É dicir, tiven moita inqueda e moito afán de ler. Era algo moi heteroxéneo que me impedía concentrarme na preparación das oposicións, o que require prescindir de calquera outro tipo de inqueda e poñerse con toda constancia a estudar, esquecer que hai outra cousa distinta do programa de oposición. Iso para min era imposible, podía estar se cadra estudando o dereito hipotecario, pero se ao lado tiña un libro de agricultura, púñame a ler sobre agricultura. Por variar, nunca puiden coa monotonía.

— **Cal foi o seu primeiro traballo xa máis en serio, o seu primeiro traballo como avogado?**

Cheguei a facer polo ano 30 algún escrito forense ante xulgados de primeira instancia do Barco de Valdeorras. Lembro que entón estaba de xuíz don Sebastián Martínez-Risco, que foi despois presidente da Academia Galega, moi amigo e dos que máis me animaron a escribir. Daquela colaboraba no *Heraldo* de Ourense, *Heraldo de Galicia*, cun pseudónimo. Díxome: “O único que ten vostede de feo na poesía é o pseudónimo. Mellor firme co seu nome”.

Pero en cambio como xuíz, o primeiro encontro foi desastroso, porque nun escrito nun xuízo dun delito sexual puxen conceptos que el considerou ofensivos ao seu cargo e impúxome unha multa e unha advertencia. Entón ao defender a miña posición, porque sempre había recursos contra iso, logrei que quedase soamente a advertencia, polo menos condonoume a multa [ri]. Pasaron moitos anos, veu a guerra civil e encontreime con que xa na posguerra, moi avanzada a posguerra, el renunciara á xudicatura e dedicábase a exercer a profesión como avogado na Coruña,

con moito éxito, que era un dos avogados de máis sona da Coruña, e tamén á literatura. Foi o presidente da Academia Galega durante moitos anos, ata a súa morte en 1977.

— **Traballaba para algún despacho ou pola súa conta?**

Traballaba co que daquela era rexistrador da propiedade no Barco, Segundo Trincado.⁶ Despois marchou a Ponferrada, pero seguín traballando con el.

— **Que tipo de asuntos eran os que levaban?**

Máis ben civís. Todo o que se presentaba. Nas aldeas non pode un pensar en especializacións, sobre todo cando non se está en audiencia. Porque xa pode un especializarse criminalista ou penalista ou civilista; pero o noso máis que nada era civil. Pouca experiencia teño eu niso. Era tamén un entretemento, unha práctica.

— **Canto tempo permaneceu neste tipo de traballo?**

Ata que empezou a guerra civil, que veu o remuíño e nos alevantou [ri].

— **Onde estaba cando se promulgou a Segunda República?**

Estaba na aldea.

— **Cal foi a reacción da xente da aldea fronte a esa proclamación?**

Pois non moi expresiva, en realidade. Non estaban moi politizados. Pero en fin, sempre había uns cantos entre os mozos que si, que lles interesaba aquilo.

— **Que significou para vostede a chegada da Segunda República?**

Significou moito, naturalmente, porque supuña, en primeiro lugar, que acababa a Ditadura. Eu sempre fun inimigo de toda clase de ditaduras...

⁶ Segundo Trincado, valdeorrés do Barco. Foi o pai do enxeñeiro Julián Trincado, logo presidente de Unión Fenosa.

**SEGUNDA ENTREVISTA AO SEÑOR FLORENCIO DELGADO
REALIZADA NO SEU DOMICILIO DA CIDADE DE GUADALAJARA,
O 24 DE AGOSTO DE 1979**

ARCHIVO DE LA PALABRA

— Señor Delgado, apreciou cambios notables na vida da súa zona durante o tempo da República?

Non foron moitos porque a vida rural é moi pacífica, moi tranquila, e case impermeable a todos eses cambios políticos. Pero, en conxunto, en todo o país galego si, coido que si foi grande o cambio. Notouse un maior pulo no movemento galeguista, que estivera coartado pola Ditadura. Coartado politicamente, porque no campo literario, en realidade, a poda esa, a supresión de liberdades ou as trabas para escribir en galego, en vez de facer esquecer o idioma propio aos galegos, impulsounos a cultivalo máis.

Houbo un rexurdimento literario tremendo durante a época de Primo de Rivera. Estou recordando a editorial Céltiga, a editorial Lar, a editorial Nós, que se fundaron e desenvolveron as súas actividades durante os anos da Ditadura e continuaron despois xa con moito vigor nos anos da República.⁷

Sen dúbida houbo cambios no campo político. Foi cando se empezaron a reorganizar as forzas galeguistas e as republicanas que estaban dispersas. Había uns cantos republicanos históricos, pero sen gran poder político, e ao liberarse o réxime, ao desaparecer a Ditadura, puideron tomar pulo todas estas organizacións. A propaganda republicana, a propaganda galeguista, a

7 Céltiga foi unha editorial en lingua galega, dirixida por Xaime Quintanilla, creada polas Irmandades de Ferrol en 1921, e pechada en 1923 pola ditadura de Primo de Rivera. Sucedeuna a editorial Lar, activa entre 1924 e 1928 e con sede na Coruña, dirixida por Leandro Carré e administrada por Ánxel Casal coa colaboración artística de Díaz Balaño. En 1927 fúndase a editorial Nós, baixo a iniciativa das Irmandades da Fala con Ánxel Casal na dirección. Nesta última publicou Florencio o seu primeiro poemario, *Bebedeira* (1934). Na súa biblioteca, o autor de Córcomo conserva libros destas tres editoriais.

propaganda social, aumentou, fíxose moi vigorosa, estendeuse moito por toda Galicia e entre a xente nova conquistáronse moitos entusiastas para a democracia.

— **Empezou a militar nalgún partido durante esta época?**

Empecei a militar no Partido Galeguista cando se organizou, e fundamos na aldea un grupo. O Partido Galeguista estaba organizado en grupos que levaban o nome da vila ou da comarca onde se creaban. O noso foi un grupo que contaba con bastante xente, serían como uns sesenta ou setenta. Numericamente o de Valdeorras era posiblemente dos máis importantes dentro do Partido Galeguista. Numericamente, claro [ri]. Ningún dos que integramos o grupo eramos personalidades destacadas.

— **Quen eran os líderes do Partido Galeguista?**

Ante todo Alfonso Rodríguez Castelao, que ao meu modo de ver é o personaxe máis destacado de Galicia no século actual. Debuxante, pintor, escritor e político, a súa obra política está recollida nun libro que se chama *Sempre en Galiza*, publicado en Buenos Aires no ano 1944 pola editorial As Burgas. Nel recolle unha serie de artigos e traballos que foi realizando durante toda a súa vida política activa. A doutrina, en xeral, é a mesma do Partido Galeguista: ampla autonomía e recoñecemento absoluto da personalidade galega como nación.

Pero Castelao non era independentista senón separatista, como o somos en realidade os separatistas do Partido Galeguista. Queríamos unha Galicia cunha ampla autonomía dentro dunha España federada, se é posible, ou mellor confederada, na que coubese tamén Portugal, como un ideal que non está moi próximo por agora. É dicir, unha confederación hispana ou confederación ibérica, dentro da confederación europea.

— **Cal foi a reacción dos galegos cando os pobos catalán e vasco lograron as súas respectivas autonomías?**

Naquela época nós tamén estabamos traballando pola nosa autonomía e, desde logo, foi unha reacción moi favorable, de gran simpatía. En realidade consideramos os cataláns e os vascos como os nosos irmáns maiores nesta loita polas autonomías ou polo recoñecemento da personalidade, porque xeralmente os que máis consistencia tiveron foron os movementos catalanista e vasquista. Se cadra porque porcentualmente a poboación galega é máis rural, e é máis difícil facer propaganda neste medio ca no medio urbano.

Galicia non ten unha gran poboación coma Cataluña ou, aínda no plano máis modesto, coma as Vascongadas, coma Bilbao. Pero o movemento galeguista é tamén de moito avoengo. Posiblemente un dos que influíron moito, mesmo noutros movementos deste tipo, foi Alfredo Brañas, a finais do século pasado. Así é que vimos con moita ledicia e satisfacción o bo camiño que tomaban as autonomías, tanto a catalá coma a vasca.

En realidade, na época da República o único pobo que chegou a desfrutar de autonomía foi Cataluña. Ás Vascongadas concedéuselle a autonomía xa no comezo da guerra civil. Fixeran o plebiscito e a tramitación legal ante as Cortes, e estaba nun camiño máis avanzado. No comezo do Movemento foi cando empezaron a exercela.⁸

Galicia plesbicitara o Estatuto no mes de xuño, creo que foi o 18 dese mes, cun grande éxito, cunha votación favorable.⁹ Presentárase nas Cortes e alí quedou, pois a guerra civil detivo todo. Non obstante, houbo certas tramitacións. Presentouse nas Cortes cara a finais da guerra civil en Cataluña.¹⁰

— **Volveuse tratar o problema?**

Si. Había unha gran simpatía por movementos autonomistas cataláns. Esa simpatía cos movementos irmáns de Cataluña e das Vascongadas callou nunha organización chamada Galeuzca: nome composto a partir dos de Galicia, Euzkadi e Cataluña. Aínda que por orde alfabética podía ser Cateuzgal; por razón de eufonía déuselle o nome de Galeuzca.

— **Quen organizou este movemento? Era un movemento propiamente?**

Era unha federación dos movementos nacionalistas e existía xa antes do golpe de Primo de Rivera. Creo que tamén se organizara a tripla alianza nacionalista galega, vasca e catalá. Mesmo agora estou a recordar que en Cataluña se celebraba a principios de setembro unha homenaxe ante a

8 O Estatuto de Autonomía do País Vasco de 1936 aprobouse nas Cortes da República o 1 de outubro dese ano, dous meses e medio despois do golpe de Estado. Na década de 1940, o franquismo comezou a facer chamar aos organismos e mecanismos do seu réxime "Movimiento Nacional".

9 O 28 de xuño de 1936 celebrouse o referendo do Estatuto de Galicia, que se viñera redactando desde 1931 e para o que se realizou unha forte campaña a prol do voto afirmativo. Emitíronse 1 000 963 de votos, o que supón unha participación do 74,56 % do censo electoral. 993 351 foron a favor (o 99,24%), 6161 en contra e 1451 en branco.

10 As Cortes republicanas admitiron a trámite o Estatuto de Galicia na sesión do 1 de febreiro de 1938, celebrada en Montserrat, mais o Partido Socialista negouse a nomear os seus representantes na comisión, e a aprobación do documento volveu quedar paralizada.

estatua do Conseller Casanova¹¹ á que asistían representantes de Galicia e tamén das Vascongadas. O golpe de Estado de Primo de Rivera deuno dous ou tres días despois da homenaxe aquela, que fora das máis entusiastas; non gustou aos elementos centralistas e...

Sempre houbo unha alianza tácita e Galeuzca foi o froito desta alianza, deste entendemento. Así funcionou no exilio. Precisamente eu fun un dos representantes de Galicia na delegación de Galeuzca de México, xunto co profesor López Durá, catedrático da Universidade de Santiago de Compostela que morreu no exilio.¹² El e mais eu eramos os que representabamos a Galicia.

— E por parte do País Vasco e por Cataluña?

Do País Vasco non recordo, agora non lembro os nomes. Teño probablemente nalgunha revista os nomes de todos eles. Sei que un dos que representaban a Cataluña foi un exministro, que morreu aquí en México. Había tamén outro catalán que tiña apelido vasco precisamente, dese lém-brome, chamábase Loperena, era deputado catalán e estaba representando a Cataluña en Galeuzca.¹³

— Durante o tempo da República que tipo de actividades políticas facía dentro do seu partido?

A organización do grupo galeguista. Asistín á asemblea do partido en xaneiro do ano 34, en época de eleccións. Traballaba a favor do meu partido, pero en realidade non foron moitas as actividades que tiña porque no sitio onde estaba vivindo non poderían ser moi grandes, tiña que ser modesto todo. Á parte de que non me considero tampouco político. Considérome un home de ideais, pero así como de acción non, non fun moito.

11 Rafael Casanova i Comes, xurista catalán que exerceu de Conseller en Cap durante a guerra de sucesión, na que apoiou os Austrias como sucesores da coroa española (máxima autoridade militar e política de Cataluña). A súa figura como patriota converteuse en icona, e a súa estatua é centro de conmemoración na Diada ou Día de Catalunya, o 11 de setembro.

12 Xohán López Durá (Ribadeo, 1910 - Cidade de México, 1973), militante galeguista, fora profesor auxiliar de dereito administrativo na Universidade de Santiago e concelleiro en Compostela; representou o Seminario de Estudos Galegos na asemblea do Estatuto en maio de 1936. Logo de incorporarse ao exército republicano en Cataluña, en 1939 colleu o camiño do exilio desde Francia. Xa en México, continuou na militancia galeguista.

13 Joan Loperena i Romà (Girona, 1888 - Veracruz, 1957), avogado e político catalán de pai navarro. Deputado a Cortes por Esquerra Republicana, durante a guerra civil traballou para a Generalitat de Cataluña en cargos administrativos. Exiliouse en México, onde foi membro do secretariado técnico do Consello Nacional de Cataluña e mais do secretariado do pacto Galeuzca.

— **Era importante o Partido Galeguista numericamente?**

Non; era un partido de minorías. Mais coido que gran parte do bo de Galicia estaba dentro do Partido Galeguista. Non é que pretenda acaparar para o noso partido a elite dos galegos, pero si parte dela, gran parte dela. Como lle digo, estaban Castelao e don Ramón Otero Pedrayo, que foi ata a súa morte no ano 76 o patriarca das letras galegas. Era un home dunha gran cultura e unha gran capacidade, de gran valor como ensaísta e como narrador. Fixo a súa obra case cento por cento en galego, pero transcendeu, non foi unha cousa que quedase limitada a Galicia senón que transcendeu aos elementos culturais de España.

Estaban tamén Antón Vilar Ponte, xornalista, e Ramón Suárez Picallo, un dos líderes da emigración galega en Buenos Aires. Coido que en Galicia foi deputado polo partido. Antón Alonso Ríos, que representaba os movementos obreiristas. Florentino Cuevillas... En fin, moitas figuras das que poderíamos estar tempo falando.

— **Cal era a base social que integraba ese partido? Refírome a se serían obreiros, labregos, capas medias, intelectuais.**

Capas medias e intelectuais, fundamentalmente. Non era un movemento social. Desde logo era liberal, era netamente de esquerdas, e figurou na Fronte Popular nas eleccións do ano 36.

— **Señor Delgado, que opinión lle merecían os diferentes gobernos que se fixeron durante a República?**

Estabamos de acordo coa República, mais non estivemos sempre de acordo cos que a gobernaban. Creo que parte da caída da República se dá posiblemente porque non o fixeron á perfección.

— **Que crítica podería facer dos gobernos da República?**

Eu creo que hai que ser benévolos porque estiveron gobernando nunha época moi difícil, aínda que de lonxe todas as épocas son difíciles. En primeiro lugar, porque desde o punto de vista da economía, coincidiu a instauración da República con aquela gran crise de finais dos vinte e comezos dos trinta. En segundo lugar, porque creo, eu que son demócrata e son partidario dun réxime liberal onde se poidan expoñer as opinións, que é máis cómodo gobernar con ditadura, porque se fai o que manda o xefe e non hai maneira de protestar. Desde o momento en que se pode protestar contra as decisións do goberno, poden oírse voces discordantes e faise difícil gobernar a gusto de todos.

Houbo unha serie de leis, non podería neste intre lembrar cales, que posiblemente non estiveron acertadas. É probable que tamén faltase tempo, non lle deron tempo á República a desenvolverse. Así que non houbo unha conformidade total con iso. Mais coido que temos que ser un pouco benévoloos ao criticala.

Por outra banda, houbo quen quería pasar xa a movementos moi avanzados na orde social, e xente que estaba quieta durante a ditadura de Primo de Rivera empezou a inquietarse en tempo da República, facendo máis difícil o goberno. Non estou discutindo que non tivesen dereito nin razón para facelo; estamos falando desde un punto de vista positivo, de poder facer algo de labor aínda que non dese gusto a todos. Tamén quedaban os reaccionarios que por desgraza eran moitos aínda; eran unha minoría, sen dúbida, pero unha minoría por desgraza demasiado grande.

— **Cal era en Galicia a actitude do clero cara á República?**

Con pequenísimas excepcións eran netamente reaccionarios e, desde o punto de vista da personalidade galega, case todos opostos.

— **Á República?**

Á República e aos movementos autonomistas. Había moito sacerdote que nin sequera era galego. Por exemplo, na miña zona non pertencemos a unha diocese que teña a súa capitalidade en Galicia. Valdeorras, que é o val onde eu nacín, onde vivín, é da diocese de Astorga, como gran parte da provincia de Ourense.

Pero, en fin, fose diocese de Astorga, fose diocese de Ourense ou de Burgos ou de calquera outra, teño que dicir que o clero galego naquela época era máis ben centralista, con algunhas pequenas excepcións, valiosas, pero pequenas. Entre elas figuraba o arcebispo Lago González,¹⁴ de sentimento netamente galeguista, e poeta, un poeta bastante bo. Por desgraza morreu enseguida, o home. Ocupou o arcebispado nun prazo como dun ano ou dous, máis nada.

— **Onde estaba vostede cando estoupou a guerra civil?**

Na miña aldea. En Córghomo de Valdeorras, provincia de Ourense.

14 Manuel Lago González (Randufé, Tui, 1865 - Compostela, 1925) eclesiástico galego que chegou a ser arcebispo de Santiago. Representou o seu arcebispado como senador. Escribiu poemas en galego, algúns deles musicados, e en 1973 dedicáronselle as Letras Galegas. Formárase no seminario tudense e tiña un gran prestixio entre o galeguismo.

— **Pensara na posibilidade dunha guerra civil?**

Non. O que si pensaba é que podía haber outro golpe de Estado como o de Primo de Rivera, aínda que, desde logo, supuña que lles ía ser difícil triunfar, como así foi. En realidade, eses golpes de Estado perderon a guerra civil; gañárona, pero o golpe de Estado perdérono e por iso derivou en guerra civil.

— **Como soubo que houbera un levantamento militar?**

Pola radio e pola prensa.

— **Cal foi a consigna do seu partido neste momento? Que pretendeu facer o partido fronte a esta nova situación?**

Non houbo consigna ningunha. Non houbo tal posibilidade.

— **Galicia caeu inmediatamente en mans dos fascistas?**

Si. E por falta de decisión do poder central. Onde eu estaba non podía ser unha testemuña de maior excepción para a loita que houbo nos primeiros días, porque como lle digo, é unha aldea, unha zona rural e alí pois non... de momento nada. Entraron e non houbo apenas oposición. Pero axiña houbo xente, algúns por medo ás represalias e outros polos seus sentimentos, inimigos do movemento fascista, que se botaron ao monte a vivir, loitando dentro das escasas posibilidades, os escasos medios que tiñan; e fixérono ben. Proba diso é que as guerrillas, por alí pola zona de onde eu son, duraron ata case finais dos 40, ou sexa moitos anos despois.

Iso sucedeu en gran parte de Galicia. Houbo unha resistencia moi grande; as cidades caeron axiña porque non había medios para combater a sublevación e houbo falta de decisión por parte das autoridades, que non estiveron apoiadas tampouco por Madrid. Xa sabemos que fallaron o presidente e o ministro de Gobernación, que crían que todo se ía arranxar facilmente. Nas cidades déronse pequenas loitas pero enseguida caeron. En Pontevedra, por exemplo, Alexandre Bóveda,¹⁵ un dos elementos máis destacados do Partido Galeguista, quixo organizar a resistencia, pero non

15 Alexandre Bóveda Iglesias (Ourense, 1903 - A Caeira, Poio, 1936), perito mercantil e funcionario de Facenda, destacado militante do Partido Galeguista foi un significado redactor do Estatuto de Autonomía. Florencio acompañouno un tramo no tren con galeguistas valdeorreses cando foi desterrado a Cádiz en 1934. Logo da súa execución en 1936, Florencio dedicoulle dous epicedios publicados no *Cancioneiro da loita galega* (1943).

houbo elementos para formala e fusilárono. Foi un home novo, dunha gran capacidade de organización.

— **Foi dura a represión?**

Durísima. Tremendamente dura, criminal. Criminal. Mataron moitísima xente, moita. Os tráxicos paseos que se deron en toda España. Xentes das que non se podía supoñer que tivesen dentro un asasino, eran criminais que non tiveran nunca ocasión de asasinar, pero cando a tiveron aproveitárona ben. E había señores que puñan o uniforme da Falanxe ou de requeté,¹⁶ colgaban ao pescozo unha medalla, un escapulario onde puña: “Detente bala, el Sagrado Corazón de Jesús va conmigo”, e con ese amuleto lanzábanse a matar xente polas aldeas e polas cidades.

Houbo unha represión tremenda, desde logo, non sei se máis ou menos grande ca no resto de España, pero foi terrible, foino. Mais posiblemente polo disperso da poboación no campo, polas zonas montañosas e polo espírito aventureiro do galego, houbo moitos que puidemos escapar dela. Galicia deu moito evadido que pasamos ao campo republicano, moitísimo. É posible que de todas as zonas que caeron en poder dos fascistas, fose Galicia a que máis evadidos deu, a pesar da distancia coa zona republicana e a pesar de Portugal.

Se Portugal fose benévolo coa República en vez de ser un... Hai que pedir perdón a Portugal, porque o pobo de Portugal non ten a culpa, portouse en realidade ben cando puido. A ditadura que padecía foi unha incondicional aliada de Franco, e entregáballes aos rebeldes a todos os que descubría no seu territorio aos rebeldes; que era como sentencialos á morte. Se Portugal tivese outra conduta, simplemente como a de Francia, Galicia baleiraría-se.

— **Os galegos non querían colaborar cos rebeldes?**

Non, nunca. Como lle digo, prolongouse moitísimo tempo a resistencia. E logo entre os que ingresaron no exército rebelde houbo moitísimos desertores, para gloria dos meus paisanos.

Por exemplo, en Galicia, na miña provincia os falanxistas eran os máis virulentos. En cambio había unha pequeniña organización de requetés que tenderon a man. Algúns, moitos deles amigos meus, entraron de requetés

16 O «terzo requeté» foi unha organización carlista que apoiou o golpe de Estado de 1936. En moitos casos foi utilizada para pasarse ao exército leal republicano. Tiveron desavinzas cos falanxistas, que mantiveron despois do decreto de unificación de 1937.

e salváronse grazas a isto. Fixéronse requetés nada máis que para ter a ocasión de ir á fronte e pasar ao campo republicano. A un deles aínda o chamamos en confianza “O Requeté”, e é un dos galeguistas máis destacados de México.¹⁷

— **Entón ían loitar á fronte cos nacionalistas e unha vez alí pasábanse ás filas republicanas.**

Si, en canto podían.

— **Vostede como deu escapado da súa aldea?**

Primeiro estiven escondido un anaco, no campo, pero iso non vai co meu temperamento. Pasei á capital do partido xudicial, O Barco de Valdeorras, e estiven tamén na casa da miña familia. Afortunadamente, o que viña mandando as forzas rebeldes era un capitán (páreceme que se apelidaba Piñeiro) que fora compañeiro na Academia de Infantería de Toledo dun curmán meu, e axudoume todo o que puido. Deume un pase e recomendoume que marchase porque el non podía estar alí todo o tempo. O home non podía responder do que fixesen os elementos da Falanxe e todos os demais que andaban a matar xente. Entón fun a Zamora, onde tiña un irmán.¹⁸

— **Como viaxou ata Zamora?**

En tren, pero non o tomei no Barco de Valdeorras senón que fun en automóbil ata Ponferrada, que está como a cincuenta quilómetros. Coido que lle dixen que o rexistrador da propiedade de Ponferrada era amigo meu, Segundo Trincado, co que traballaba no bufete de avogado. Levoume no seu automóbil, despois tomei o tren en Ponferrada e fun a Zamora, onde estiven uns cantos días co meu irmán.

Alí tiveron a ocasión de oír de labios dalgúns dos dirixentes falanxistas os relatos de crimes que cometían. Un deles, creo que se chamaba Mariscal¹⁹

17 Florencio refírese a Roxelio Rodríguez de Breaña, ourensán, secretario das Mocidades Galeguistas de Ourense, poeta colaborador de publicacións galeguistas do exilio e secretario do Partido Galeguista e da Irmandade Galeguista en México durante tempo. Foi amigo íntimo de Florencio e un dos que seguiron o itinerario do “requeté” para pasarse ao bando republicano. Era un colaborador literario habitual das publicacións galeguistas do exilio.

18 En Zamora traballaba o seu irmán Edmundo como funcionario do Ministerio de Agricultura.

19 Refírese a Gregorio Martín Mariscal Hernando (Bijuesca, Zaragoza, 1886 - Madrid, 1951). Funcionario de Correos en Zamora e militante falanxista desde antes do golpe de Estado, levou a cabo numerosos episodios de represión, entre eles o fusilamento de Amparo Barayón.

e tamén andaba moi amedallado, era un dos principais asasinados, o xefe dos asasinados de Zamora. Nunha ocasión viña moi oufano dicindo que a Virxe do Pilar lle salvara a vida, que un dos perseguidos disparou contra el e a Virxe do Pilar intercede.

Despois aquilo xa se fixo insostible, porque ao principio cría que podía ser cuestión duns cantos días que se resolvese, incluso a favor da República. Así que decidín marchar a Valladolid, onde aínda me servía o pase. Estiven alí algún tempo e tamén cansei. Quixen regresar a Valdeorras para ver como estaba o ambiente pero non logrei chegar ata O Barco. Detíveme en Ponferrada para conversar co meu amigo o rexistrador. Ao verme, levou un gran susto, dixo: “Que vén vostede facer aquí?”, pois aquel señor Piñeiro, aquel capitán benévolo, marchara e agora comezaran a matar moita xente, entre eles un íntimo amigo e tamén colega, Segundo García Núñez,²⁰ a quen mataron impudicamente. Entón, por consello del, quedei na súa oficina, e el foi ao Barco e trouxo o meu irmán o maior.²¹

Meu irmán estaba empregado no Servizo Agronómico en Tarragona e todos os veráns viña a Galicia coa familia. Na viaxe daquel verán sorprendeu o Movemento en Zaragoza, quedando desconectado de Cataluña, e continuou a viaxe ata Galicia. Como non tiña antecedentes —máis ben era un home de dereitas, nunca foi político— podía moverse libremente. Acompañoume novamente a Valladolid, onde criamos que podía estar máis seguro. En realidade, como eu non era ningún personaxe importante, saíndo da zona onde eu actuaba, que era moi limitada, era difícil que se puidesen facer comigo.

En Valladolid tiña un amigo e compañeiro, posiblemente o meu máis íntimo amigo da carreira, Roxelio Rodríguez de Bretaña, preparabamos xuntos os exames ao final de curso e todo iso. Ese home era falanxista, bastante conspicuo dentro do grupo de Valladolid; era moi amigo de Onésimo Redondo, un dos organizadores da Falanxe que, por certo, acababan de matalo nos primeiros días do Movemento. E fiándome na amizade, que non me fallou, explíqueille o que me pasaba. El tomouno como amigo e

20 Abdón Segundo García Núñez (Portela de Valdeorras, 1893 - estrada N-120, 1936) era avogado e foi «paseado» en setembro de 1936. Fora socio protector do Seminario de Estudos Galegos e membro destacado da Irmandade Galeguista de Valdeorras, na que tamén estaban os seus irmáns Pepe e Arturo. Era coetáneo e íntimo amigo de Florencio. Fíxolle un epicedio titulado co seu nome e con esta dedicatoria: «meu irmán na CAUSA DA TERRA asasinado en setembro de 1936».

21 Seu irmán maior era Lucio, que morreu «de repente» durante a guerra.

dixo: “Oes, por iso aquí xa te mataríamos [ri]. Pero mira, non te preocupes, se queres eu aváloste, faste da Falanxe e como non sexa unha cousa moi grave que veña das autoridades superiores, non che vai pasar nada”. Eu díxenlle: “Agradézochos moito, pero non quero facelo porque me dá vergoña. Eu non quero cambiar de idea —díxenlle—, e ademais son un home pacífico”. E pareceulle ben a cousa, non se anoxou por iso. Díxome: “Non, home, eu no teu caso faría o mesmo”. Era unha persoa tan nobre e bo amigo que puido máis a amizade ca a Falanxe neste caso. Despois de todo tampouco traizoaba os seus principios xa que en todas partes hai xente boa e mala, sen dúbida.

Ben, volvendo á miña pequena odisea. O meu irmán regresou a Galicia e alí buscou contactos. Un deles foi o marido dunha curmá segunda miña, Eduardo Olano,²² que era axudante de Obras Públicas. Estaban trazando unha estrada pola fronteira con Portugal, e tiña relacións con xente portuguesa. Era netamente de dereitas, pero tamén boa persoa. O caso é que o meu irmán regresou a Valladolid e, acompañado por el, fomos ata a fronteira, pero non por ferrocarril, porque os trens de viaxeiros cruzaban durante o día aquelas estacións onde podía eu ser recoñecido.

Fomos de Valladolid a Benavente; de Benavente á Pobra de Sanabria; da Pobra de Sanabria a Xinzo de Limia e desde alí, no automóbil do meu parente remoto, ata a fronteira, ata o posto de control... na última aldea da fronteira do lado de España.

A fronteira cruceina cun legoeiro coñecido de toda aquela xente, que levaba unhas cantas estacas. Pasei coma se fose un empregado máis de Obras Públicas, porque non fun correndo, senón a pleno día. Aproveitei a hora do mediodía, cando ía xantar o retén co equipo que andaba vixiando aquel lugar e quedaban só os carabineiros, que por regra xeral foron boas xentes en todas as partes. O caso é que crucei camiñando tranquilamente, malia que a procesión ía por dentro [ri], e de repente xa me din: “a tal hora xa estamos en Portugal”.

En Portugal fomos á dirección daquela familia amiga e a primeira visita foi ao garda da fronteira, o xefe do posto aquel, un sarxento, moi amigo meu.

22 Eduardo Olano Fernández (Quereño, Rubiá, 1895 - Ourense, 1972) traballaba no Circuito Nacional de Firms Especiais, organismo creado en 1926, dependente do Ministerio de Fomento, co fin de manter a rede viaria. Tiña un cargo provincial relevante. Chegou a ser alcalde de Ourense unha vez rematada a guerra civil.

Simpatizamos moito. Mesmo me fixo o favor de poñer a data na cédula persoal, que era o documento de identidade que tiña, “por se lle serve, por se lle é útil, imos poñer que entrou vostede aquí por asuntos familiares”. E así constou, puxo a data de maio, o selo e a sinatura del, que podían serme útiles. Pero non contento con iso, mesmo me presentou o xefe daquela zona, o tenente dos gardas do Estado do sector de Chaves, na fronteira portuguesa, quen tamén foi moi amable comigo e me dixo que mentres estivese por alí, non había coidado por parte del nin por parte dos que estaban ás súas ordes. Por exemplo, había o perigo de que se facían algunha denuncia e viñan os da *policia* e o exército de Estado, que viña sendo a Gestapo portuguesa. Si que me recomendou que estivese por alí mentres puidese e despois, en canto tivese ocasión e posibilidade, marchase a unha das cidades grandes, que son Porto ou Lisboa.

Fun ao Porto e alí estiven facendo vida aparentemente normal, nunha casa particular, onde non había necesidade de rexistrarme, tamén por recomendación daqueles amigos da fronteira. Non puideron facer nada, nin ir ao cine, nin ir a outras partes, non falaba con ninguén, tiña moito medo pero non se me notaba, afortunadamente.

Unha das amizades coas que me relacionaron a través do parente que citei antes [Eduardo Olano] era o dono dunha ferraxaría, posiblemente a máis importante do Porto, xente de diñeiro, xente de influencia. Púxome en contacto coa tripulación portuguesa dun barco noruegués, de nome tamén portugués, creo que era o bolido *Alberto*.²³ Con estes mariñeiros foi con quen nos entendemos e pola suma dun *conto*, ou sexa, mil escudos, leváronme desde Porto ata Bordeos debaixo da cama. O caso é que entrei no barco unhas horas antes de saír, pero houbo un temporal furioso no peirao do Porto. Os barcos chegaban ata a cidade, uns cantos quilómetros dentro do río, na saída por Leixões e Matosinhos, onde navegaban os de máis calado. Pero esta saída quedou pechada durante tres días e alí estiven eu debaixo da cama sen mover a estola.

— **E como se alimentaba?**

Dábanme eles. Non faltaba máis, pagáballes ben! O prezo entón en primeira era trescentos escudos; eu paguei mil por ir debaixo dunha cama.

23 Nalgunha ocasión, sendo entrevistado Florencio, ten dito que o barco que o transportou a Bordeos se chamaba *Douro*.

— **Tiña entón recursos económicos?**

Si, a miña familia mandábame diñeiro ao Porto a través daquel bo legoeiro que me axudou a pasar. Pola Asunción mandáronme máis cartos.

— **E vostede entón chega a Bordeos?**

Si. En Bordeos estiven uns cantos días sen presentarme ante ninguén porque non sabía que camiño tomar. Pero coincidiu que andaban por alí uns deputados galegos, que aínda que non nos coñecésemos persoalmente, si sabían quen era eu. Eles avaláronme ante o consulado republicano, que estaba en mans de xente que non era da carreira e que o vían a un con certa hostilidade. De momento creron que podería ser se cadra un espía ou quen sabe que. Pero xa co aval deles, documentáronme. As autoridades francesas non puñan ningunha traba, eran completamente benévolas; o que lles interesaba era que un tivese recursos para subsistir.

En Francia detíveme bastante, en parte porque tiña ganas de descansar, en parte porque a miña quinta, como dicimos no exército, non estaba chamada aínda —é dicir, non estaba eu obrigado a ir ao lado republicano—, en parte porque estaba subsistindo con medios propios e, ademais, ao meu irmán prometéralle, xa que escapara daquela, non meterme en máis enredos e ver a maneira de vir directamente a América.

Á fin puido máis o sentimento do deber e, a pesar de que non tiña eu ningunha confianza na vitoria do exército republicano, pasei a Barcelona. A verdade é que fun talvez sempre un pouco pesimista e por desgraza os acontecementos déronme a razón.

— **En que data? Recordá máis ou menos cando?**

En xaneiro do 38. Estiven na Subsecretaría de Armamento e despois estiven no Servizo de Información Periférica, e así botei un ano. Non fixen ningún acto de heroísmo nin nada [ri].²⁴

Esa organización é o que podería ser máis interesante. Os galeguistas que estabamos en Barcelona, membros do Partido Comunista Galego e algúns amigos máis, contando coa simpatía de organizacións galegas do exterior

24 Chegado a Barcelona, Florencio ingresou no exército para realizar labores administrativos como soldado na Subsecretaría de Armamento. Logo, xa como oficial, estivo no Servizo de Información de Evadidos e Prisioneiros, dependente do Estado Maior Central do Exército de Terra, segundo a listaxe do *Ipanema* que garda o Arquivo Histórico da Fundación Pablo Iglesias. O declinar da guerra cara á derrota, principiando 1939, mudou algúns dos obxectivos que desde algunha instancia do Exército lle foran encargados.

—as Sociedades Hispánicas Confederadas de Nova York²⁵—, quixemos organizar a saída a través da fronteira a Portugal daqueles elementos que andaban loitando nos montes de Galicia, por salvalos. En Portugal tiña contactos a través dos mariñeiros aqueles que me trouxeran. Fun designado para ir primeiro a París e despois poñerme en contacto con eles e, se fose preciso, ir mesmo a Portugal, pero a empresa non deixaba de ter riscos. Puido ser a ocasión de que eu me convertese en heroe, pero... [ri] por desgraza para a República por aqueles días foi cando veu o desastre final.

Saín —foi un caso máis de sorte, porque eu saía para cumprir un deber— con pasaporte referendado polas autoridades militares do exército español, co visado de Francia, é dicir, non fuxido senón a cumprir cun deber. Pero ao entrar en Francia xa se precipitou todo. Recordo que aínda non chegara eu a París, estaba en Tolosa e tiven noticias da caída de Tarragona. Despois o de Cataluña foi cuestión duns días.

O feito de entrar con pasaporte facilitoume que me desen un *récepissé*²⁶ que me autorizaba para vivir tranquilamente en Francia, así foi como afofrenrei os campos de concentración. Non podo falar deles porque non estiveren, por sorte. Porque, como lle digo, saíra para traballar pola causa republicana, para axudar a sacar os nosos compatriotas e os nosos correligionarios que andaban no monte, pero non puido ser. O que puido representar un perigo para min resulta que me evitou a traxedia, o drama dos campos de concentración. Así é que xa nin diso podo presumir, de heroico nin de facer ningunha gran cousa [ri]. Tiven a vontade de facelo, pero non puido ser.

Ter o pasaporte non só me facilitou unha estancia libre de molestias e de penalidades en Francia, senón que incluso para a saída a América estiveren en contacto cos elementos da Fronte Popular, das Sociedades Hispánicas Confederadas, que traían unha lista na cal eu figuraba como persoa a sacar. Mesmo os asesorei dándolles enderezos de amigos. Lembro que chegando a Francia puxen un anuncio na *Dépêche de Toulouse*²⁷ dando o meu enderezo

25 As Sociedades Hispánicas Confederadas eran agrupacións de emigrantes españois nos EEUU, con sede en Nova York, reunidas co fin de axudar á democracia española contra o totalitarismo. Durante a guerra civil enviaron material para o exército leal e sufragaron o desprazamento de líderes para realizar propaganda e recoller cartos para destinar ao exército republicano desde América. Alá estiveron Castelao, Luís Soto, Luís Tobío, Bibiano Osorio-Tafall... Das Sociedades, como sección, dependía a Fronte Popular Antifascista Galega, con Ramón Mosteiro de responsable.

26 Salvoconduto.

27 *La Dépêche de Toulouse* era un xornal de esquerdas (1870) que, logo da segunda guerra mundial, mudou o nome polo actual: *La Dépêche du Midi*.

e o meu nome para que todos aqueles que me coñecesen se puxesen en contacto comigo e puidese recomendarlos para saír. A expedición que organizaron as Sociedades Hispanas Confederadas, que era o barco *Ipanema*, foi a segunda que chegou alí. Primeiro foi o *Sinaia*, despois o *Ipanema* e despois o *Mexique*.

— **Tivo sorte en realidade en moitas ocasións.**

Si, si, en bastantes ocasións, si.

— **Gustaríame que regresásemos un pouquiño. Que facía vostede durante o tempo que estivo vivindo en Bordeos? Con que medios económicos vivía?**

Cos que recibía a través da miña familia. O meu irmán tiña un cuñado alá en Francia e a través deles recibía todos os meses unha axuda.

— **Onde vivía en Bordeos?**

Nunha casa alí en... xa non recordo exactamente, nunha taberna e fonda que tiñan uns residentes españois. Estaba preto do peirao, preto do *Quai D'Arbala*, pero non lembro exactamente o nome da rúa. Despois, xunto con outros amigos que atopei en Bordeos —tamén fuxidos de Galicia— fun a París e aló estivemos vivindo en dous ou tres sitios. Un deles foi a *rue de la Montagne, St. Geneviève*, no Barrio Latino —no *Quartier Latin*— e outro no lado oposto, a dous bloques da praza de Clichy, coido que se chamaba. Non lembro nestes momentos o nome da rúa.

—**Durante o tempo en que vostede viviu en Francia cal era o sentimento do pobo francés cara ao problema español?**

O pobo francés estupendo, moi bo na súa inmensa maioría. Organizáronse moitos mitins a favor da República e dos refuxiados. Pero o goberno, posiblemente por medo a Alemaña ou por compromisos —iso son cousas da política xeral que como vostede sabe, xa son historia—, non nos axudou como debería facelo; despois lamentáronse. Recordo asistir, xa de regreso a Francia, logo da derrota da República, a un mitin en que falou, entre outros, Blum²⁸ e laiábase de non ser máis eficaz na axuda a España.

28 Léon Blum (París, 1872 - Jouy-en-Josas, 1950) político socialista francés e líder da sección francesa da Internacional Obreira (SFIO). Chegou a ser dúas veces xefe de Goberno de Francia, as dúas durante a guerra civil española, e unha delas durante a Fronte Popular Francesa (1938). Tamén presidiu o último

Por outra banda estaban os fascistas que incluso viron con simpatía o bombardeo de Almería, ordenado polo goberno nazi en represalia pola bomba aquela que caeu nun cruceiro alemán durante a guerra.²⁹ O pobo, en realidade, coma todos os pobos, simpatizou con nós [ri]. Pero en canto aos gobernos, creo que ao único ao que lle temos motivos de agradecemento é o do xeneral Cárdenas; diría que a ningún máis. Movementos populares e organizacións como os cuáqueros en Norteamérica foron favorables a nós, pero os gobernos non, e esa é outra das razóns polas que triunfou Franco. Os amigos deles prestáronlles unha axuda activa e eficaz. Os pobos non podían prestar tanta axuda e os gobernos da democracia, en realidade, ningunha.

— **Que opinión lle merecía naquel tempo a actitude da Unión Soviética cara á República Española?**

A Unión Soviética nos primeiros momentos, cando aínda tiñan certa influencia os anarquistas, non foi moi entusiasta coa República. Despois, cando houbo cambios no goberno, si que empezaron a axudar. Pero sigo dicindo que en materia de autoridades e de gobernos, para min a única axuda xenerosa e nobre e que agradezo foi a de México, non porque estea neste país —ademais non son cidadán mexicano—, senón porque así foi en realidade.

— **Entón estivo vivindo un tempo en París e despois regresou a España. Decidiu regresar só ou con algunha das persoas coas que alí estaba?**

Regresamos tres, todos galegos evadidos da zona republicana. Alí coñecemos moitos que regresaron ás filas republicanas. En realidade regresabamos a España a través da zona republicana, xa que era a única posibilidade de entrada. Un dos que me acompañaron na viaxe foi Carlos Caridad

goberno provisorio da República Francesa (1946). Estudou Literatura e Dereito e incorporou importantes achegas como funcionario auditor do Estado. Foi cofundador do diario *Le Populaire* e sufriu persecución como xudeu.

29 O bombardeo de Almería foi realizado polas tropas alemás o 31 de maio de 1937, poucas semanas despois do de Gernika, en resposta a un bombardeo de avións do exército republicano nas illas Baleares contra a armada nazi, que estaba incumprindo a normativa do Comité de Non Intervención. Esta acción militar contra a cidade andaluza foi ordenada por mandato do propio Hitler.

Mateo,³⁰ fillo do que era gobernador militar da Coruña, o xeneral Caridad Pita, que foi fusilado polos franquistas por ser leal á República.³¹

— **Como fixeron a viaxe de París a Barcelona?**

En tren [ri].

— **Como estaba Barcelona cando regresaron? Como era a vida en Cataluña naquel momento?**

Xa se notaba moito a guerra, o racionamento. E logo, a ameaza dos bombardeos, que eran moi seguidos, demasiado seguidos. Ás veces pasaban algunhas semanas sen eles, pero outras veces eran consecutivos. Lembro que en marzo do ano 38 houbo noites tráxicas en que eran como cinco, seis incursións nocturnas, e cara ao final da guerra, coido que na véspera de Nadal do ano 38, houbo un terrible bombardeo nas rúas céntricas de Barcelona. Foi criminal, tremendamente criminal.

Ademais non eran obxectivos militares en realidade. Aínda que todo o que estaba próximo ao porto podía selo, coma o depósito de petróleo, ao que, por certo, lle atinaron e estivo ardendo uns cantos días. Foi un grave golpe á República. Pero todos os bombardeos no centro da cidade non tiñan máis fin que amedrentar, aterrorizar a poboación. En fin, o pobo soportouno ben, con moito estoicismo.

— **Cando regresa a España vai a Barcelona?**

Fun a Barcelona, pero non regresei porque nunca estivera alí, así que non podo establecer a comparación entre a Barcelona da paz e a da guerra. Eu non coñecía máis ca a Barcelona de tempos de guerra.

— **Cal era o seu obxectivo con esta viaxe? Que perseguía?**

Aínda non estaba chamada a miña quinta, polo que traballaba no que podía. Estiven na Subsecretaría de Armamento e despois pasei ás oficinas do Servizo de Información Periférica. Teño aínda o meu carné.

30 Carlos Caridad Mateo, logo de recalar en Barcelona con Florencio, a principio de 1938 enrolouse no Exército leal; xa de retirada e perdida a guerra, cando cruzou a fronteira francesa foi ingresado no campo de refuxiados de Barcarés. Despois embarcou cara aos EEUU, onde exerceu de profesor. Os seus irmáns Francisco, militante comunista, José, galeguista, e Vicente exiliáronse en México, onde compartiron tarefas políticas e culturais con Florencio.

31 Roxelio Caridad Pita (A Coruña, 1874 - Ferrol, 1936), militar galego. Fixo fronte ao golpe de Estado de 1936 sendo gobernador militar da praza coruñesa, ao igual ca o gobernador civil Pérez Carballo. Ambos foron axustizados, logo de seren condenados en consello de guerra.

— **Había máis galegos en Barcelona?**

Si, había moitos e tamén no exército republicano, onde se formara o batallón galego no primeiro momento da guerra civil, alá en Madrid. Despois incorporouse ás unidades xa cando se foi facendo o exército regular. O batallón galego orixinariamente tiña como uns dous mil elementos; destes foron quedando uns centos nada máis. Algúns deles despois quedaron no Estado Maior do Quinto Corpo, o que dirixía Líster, que tamén era galego.³² A Líster coñecino alí, así como a moitos galegos que estaban con el nos servizos do Estado Maior. Tamén era galego o comisario xeral do Quinto Corpo.

— **Recorda o nome?**

Santiago Álvarez.³³ Ese ademais era veciño meu, tamén do concello de Vilamartín de Valdeorras.

— **Toda esa xente volveuna encontrar en Barcelona, entón.**

Non, non. Ben, a Benigno si, claro. Benigno Lameiro³⁴ era outro dos galeguistas, era un comunista valdeorrés pero simpatizaba moito con nós, mesmo se presentara candidato nunhas eleccións da República e non triunfou. E tamén foi dos evadidos, dos que andaron de guerrilleiro e puido pasar a Asturias e de alí a Barcelona. Volvín encontralo en Barcelona. E

32 Enrique (Jesús) Liste Forján (Ameneiro, Teo, 1907 - Madrid, 1994); militar galego, militante comunista desde 1925, foi emigrante en Cuba desde moi novo. Como militar participou na guerra civil española, logo dun período formativo na Unión Soviética, e na segunda guerra mundial, onde acadou o grao de maior xeneral do Exército Vermello da URSS. Nos inicios da guerra española organizou o Quinto Rexemento en Madrid. Florencio coñeceuno na batalla do Ebro, onde estaba ao mando do Quinto Corpo do Exército (tres divisións). Exiliouse na URSS, regresou a España en 1977.

33 Santiago Álvarez Gómez (San Miguel de Outeiro, Vilamartín de Valdeorras, 1913 - Madrid, 2002) foi un destacado militante comunista que tivo un papel relevante como comisario político en diferentes unidades no Exército republicano. Comezou a actividade política institucional como concelleiro en Vilamartín, logo das eleccións de febreiro de 1936, onde coincidiu con Florencio como presidente da primeira comisión xestora republicana deste concello. Con anterioridade xa se coñecían posto que realizaban xuntos actividades socioculturais na comarca. Durante a guerra foi comisario ás ordes de Líster. Despois de estar en varios países exiliado, retornou a España en 1944, onde foi detido; condenado a morte, e logo dunha campaña internacional de éxito, foi indultado en 1954 e expulsado a Cuba. Escribiu as súas memorias e fixo algunhas biografías importantes. Fundou o Partido Comunista de Galicia a finais de 1968.

34 Florencio estase a referir a Domingo Mateo Dobao (Arnado, Vilamartín de Valdeorras, 1894 - Quilque, Chile, 1968), militante comunista valdeorrés que logo da guerra se exiliou en Chile. Fora emigrante en Cuba, onde se formara ideoloxicamente no anarquismo. Logo, en 1933, militando no PCE, presentouse ás eleccións na candidatura da Fronte Única. Era presidente do Sindicato de Oficios Varios de Arcos (CGTU).

a Santiago Álvarez, que xa o coñecía tamén de Galicia, encontreino no Quinto Corpo.

— **E a Líster?**

A Líster coñecino por primeira vez no Quinto Corpo. Era un home dunha gran personalidade, uns grandes dotes de mando. E é, afortunadamente, porque vive. Era un dos que patrocinaba esa organización que fixemos e coa que pretendiamos sacar guerrilleiros e evadidos que estaban aínda por Galicia.

— **Tiña algún nome esa organización?**

Non, non había nome.

— **Participaba nela xente do Partido Galeguista?**

Patrocinábana, si, membros do Partido Galeguista e tamén uns cantos dos comunistas galegos que había na zona leal. E patrocinábana fundamentalmente as Sociedades Hispanas Confederadas.

— **Que son esas sociedades?**

Son sociedades de emigrados españois en Norteamérica. Dentro delas destacan, polo seu número e tamén polo seu peso, os galegos. As Sociedades Hispanas Confederadas militaron sempre no campo da esquerda; xente, desde logo cunha gran lealdade á República. Mandaron unha achega para ambulancias, axudaban no posible e tamén nesa empresa. Incluso destacaron alí en Barcelona durante a guerra a Ramón Mosteiro.³⁵ Fillo de galegos nacido en Norteamérica, estaba estudando na Facultade de Medicina en Santiago de Compostela no comezo da guerra civil; agora que como era cidadán norteamericano non se meteron con el. Tamén andaba por alí un estrela norteamericano que sacou uns cantos dos elementos aqueles de Norteamérica que andaban por Galicia. Mosteiro destacou en Barcelona para poñerse en contacto con nós aló polo mes de outubro do ano 38, que foi onde o coñecín. Despois volvín estar con el en Nova York no ano 68. O home xa morreu, o pobre.

35 Ramón Mosteiro naceu en Nova York, fillo de emigrantes sadenses. O seu pai fora dirixente da antiga Casa de Galicia daquela cidade. Militante socialista, nos anos trinta viñera estudar Medicina a Santiago. Ao comezo da guerra civil retornou aos EEUU e chegou a ser secretario xeral da Fronte Popular Antifascista Galega da cidade (sección das Sociedades Hispanas Confederadas), organismo solidario coa República que facilitou actos de propaganda dos políticos galegos nos EEUU encabezados por Castelao e Luís Soto. Foi interlocutor con Florencio para auxiliar a evacuación desde Francia dos galegos perdedores.

— **Entón contaban con esa axuda económica.**

Si, si. Contabamos para iso con axuda económica, desde logo. A idea era en primeiro lugar pasar a Francia e alí montar unha pequena organización; poñerse en contacto inmediato cos barcos portugueses —os barcos eran noruegueses, pero tripulados en parte por portugueses— e de alí establecer o enlace a través de Portugal con Galicia; pero iso todo quedou en proxecto nada máis.

— **Entón nunca se puido...**

Non, non, en absoluto, en absoluto. En absoluto porque xa empezou a loita e todo isto non puido poñerse en práctica.

— **Vaia! Señor Delgado, se quere, se lle parece ben, hoxe poderíamos deixalo aquí? Para que seguísemos parolando talvez mañá.**

Con gusto, si.

— **Grazas.**

**TERCEIRA ENTREVISTA AO SEÑOR FLORENCIO DELGADO
REALIZADA NO SEU DOMICILIO DA CIDADE DE GUADALAJARA,
O 25 DE AGOSTO DE 1979**

ARCHIVO DE LA PALABRA

— Señor Delgado, entendemos entón que estivo pouco tempo en Francia nesta segunda vez, cando se perde a guerra en España.

Estiven uns cantos meses, desde aproximadamente mediados de xaneiro ata o mes de xuño, en que embarcamos no *Ipanema* alá en Bordeos. Mellor dito, no peirao anexo a Bordeos. Bordeos, como vostede sabe, é porto de río. Embarcamos no *Ipanema* en Pauillac a mediados de xuño e a chegada a México foi o 7 de xullo do ano 39.³⁶

— Eses meses que permaneceu en Francia, onde estivo?

En París. Como entrei en Francia con pasaporte visado polas autoridades francesas, concedéronme un *récépissé* e podía vivir legalmente, tranquilamente en París. Precisamente os únicos puntos onde me prohibían residir era nos fronteirizos, que é onde estaban os campos de concentración.

— Os recursos económicos cos que contaba para estar en París ese tempo dérallos o goberno da República?

Eran máis ben subministrados polas Sociedades Hispánicas Confederadas. Alí o que se procuraba era organizar a evacuación dos que estaban nos campos de concentración. Eu puxen un anuncio na *Dépêche de Toulouse* dando o meu enderezo e chegou unha comisión de América do Norte; as Sociedades Hispánicas Confederadas estiveron en contacto comigo e con outros elementos máis. Traían unha lista de persoas coñecidas deles aos

36 Efectivamente, o *Ipanema* partiu de Pauillac, porto francés nun dos estuarios máis grandes de Europa no departamento da Xironda —na rexión aquitana, prefectura de Bordeos— onde se atopan as mellores cepeiras bordelesas.

que lles interesaba evacuar e faleilles dalgunha outra persoa máis. Comunicámonos cos campos de concentración e organizouse esa expedición.

— **Esa expedición dicíanos que se financiou con fondos desa Sociedade.**

En principio, despois non sei se foron eles sós ou se houbo algún financiamento á parte. Pero a idea, desde logo, partiu das Sociedades Hispanas Confederadas. Foi a segunda expedición colectiva, porque a primeira foi o *Mexique*.

— **O Sinaia, creo.**

O *Sinaia*, perdón, si, o *Sinaia*; a segunda o *Ipanema* e a terceira o *Mexique*. Despois, á parte diso, houbo afluencia por outros medios, en transatlánticos e a través doutros países, porque houbo xente que veu primeiro a Santo Domingo e desde alí pasou a México. Pero os tres barcos principais foron eses.

— **Facíase algún tipo de selección para escoller a xente que ía viaxar no Ipanema?**

Unha selección discriminatoria non. En realidade cadaquén recomendaba as persoas que coñecía, como é lóxico.

— **O Ipanema de que nacionalidade era?**

De matrícula francesa. Desde logo a tripulación era francesa.

— **Que recordos ten da travesía?**

Pois foi simpática. Un tanto incómoda porque o barco non era de pasaxeiros, pero fora acondicionado para iso, ou cando menos non era para tal número de pasaxeiros. Algunhas cousas foron emocionantes. Cando nos tocou cruzar fronte ás costas de Galicia, reunímonos un grupo de galegos, que era dos máis numerosos —había tres grupos numerosos nese barco: cataláns, galegos e vascos—, e desde alí cantamos o himno galego e guindamos ao mar unha botella cun saúdo, ou mellor dito, cunha despedida.

Coma sempre, organizámonos en grupos, confraternizamos todos perfectamente ben, pero cadaquén buscou os seus afíns. Os cataláns axiña organizaron o seu coro. Nós, sen termos un coro organizado, tamén nos reuniamos

para cantar e cambiar impresións. Publicouse un boletín de a bordo, que non sei quen o conservará pero eran uns documentos moi interesantes.³⁷

Cando xa estabamos en augas americanas houbo unha pequena avaría —talvez non fose tan pequena, creo que rompeu parte da hélice— e empezou o barco a brincar. Naqueles días a travesía foi bastante máis incómoda; parecía un barco epiléptico. Chegamos a Martinica e alí fixemos escala tres ou catro días para reparar a avaría. Non estabamos confinados nunha zona do porto polo que houbo algún que puido pasar ao interior da illa. Os negriños de Martinica portáronse moi ben con nós.

— **Cando chegaron a México, a Veracruz?**

O 7 de xullo. Ao desembarcar houbo unha manifestación organizada polas agrupacións sindicais de Veracruz. Despois fomos repartidos na vocacional e no *Manuel Arnús*, que era un barco español que quedou ancorado en Veracruz. Algúns non estivemos nese sitio, no meu caso porque traía recursos propios e fun a un hotel.

— **Pero a viaxe non a pagou vostede, verdade?**

Non, non. Non foi pagada, non.

— **Recibiunos algunha autoridade da República Española en Veracruz?**

Si, o delegado das organizacións españolas aquí no exilio. Pero non foi unha recepción oficial senon máis ben respecto a min unha cousa de tipo

37 Consérvanse completos os boletíns das expedicións do *Sinaia*, o *Ipanema* e o *Mexique*. Neles recollíanse as vivencias da travesía, dábase conta das noticias de Europa e explicábase a cultura e a historia de México. O boletín do *Ipanema* mesmo contaba cunha sección de pasatempos. Está dispoñible en versión dixital na Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: <<https://www.cervantesvirtual.com/obra/ipanema--diario-de-abordo/>>. No número 1, datado o 14 de xuño, recóllese o seguinte texto:

“En la tarde de ayer se celebró en uno de los puentes de este barco, un homenaje y un recuerdo a Galicia por los gallegos que a bordo del mismo marchan hacia el exilio. Al pasar a la altura de Finisterre, cuando ya en el horizonte se perdía el perfil de la hermosa costa gallega, fue leído el mensaje siguiente:

«Á vista do Fisterre recibide pobo galego o saúdo garimoso dos que n-iste intre dooroso van cara o eixilio.

Non perdades esperanza, mantede o espírito ergueito que non tardará en caer o treidor que perante tres anos encheu de mortos Galiza e de loito os seus fogares.

VIVA GALIZA CEIBE. VIVA REPÚBLICA. ABAIXO FRANCO.»

Terminada su lectura, se encerró en una botella que fue arrojada al mar. Que el inmenso camino que es el Océano, la empuje hacia el litoral gallego, donde estamos seguros que las manos que la recojan se emocionarán como nos ocurrió a los que presenciamos este sencillo homenaje.

A continuación se cantó por los asistentes el Himno Gallego y se dieron vivas a Galicia y a la República.

Este acto por el lugar y el sentido que encerraba, tuvo una emoción que no precisa ensalzarse.”

particular, a través do meu amigo Carlos Velo.³⁸ Non recordo as persoas porque, a verdade, non entrevistei ningún deles persoalmente.

Estivemos uns cantos días en Veracruz e xa nos trasladamos á Cidade de México, onde había dous refuxios: un en Serapio Rendón a onde fun destinado eu, e o outro non lembro en que lugar. No refuxio de Serapio Rendón durmín unha noite; despois, a través de persoas que coñecía aquí en México, aluguei un cuarto na rúa República de Perú.

— **Xa tiña coñecementos de México cando chegou?**

Coñecementos persoais non, pero un dos meus amigos chegou uns cantos días antes, Benito Guitián,³⁹ que tamén era evadido; mellor dito, desertor do exército franquista. Fomos e somos amigos, bastante amigos. Pasou a Barcelona, que foi onde o coñecín, e convivimos alí e despois en París. El veu a México directamente uns días antes nun transatlántico, polos seus propios medios. Cando chegou o *Ipanema* a Veracruz foi recibirme ao barco. Baixei con el xa coa equipaxe e todo e aloxeime nun hotel. Lembro que aquela primeira noite de estancia en Veracruz fomos pasar un anaco moi agradable en Villa del Mar. Había alí un salón de baile ao aire libre onde estivemos tomando cervexas e refrescos e botamos os nosos primeiros bailes en México, coido que era “Nereidas” o *danzón* que bailei cunha *jarocha* moi bonita, por certo.

Aos dous ou tres días de estancia en Veracruz viñemos para México uns cantos. En realidade, esa viaxe foi grazas ao amigo Carlos Velo. En México estiven outra vez co amigo Guitián e a primeira noite estivemos tamén nun club nocturno. O dono do club, que resultou ser paisano meu, deume o enderezo dunha familia veciña del que me alugou un cuarto. No refuxio, en realidade, non durmín máis ca unha noite.

38 Carlos Velo Cobelas (Cartelle, 1909 - Cidade de México, 1988), biólogo galego que aplicou o coñecemento cinematográfico á investigación, no ambiente da Residencia de Estudantes e os Laboratorios da Junta de Ampliación de Estudios. Logo da guerra civil exiliouse en México, onde levou a cabo un labor moi importante no terreo da cinematografía e, paralelamente, na actividade sociopolítica e cultural do exilio. Foi cofundador do grupo Saudade e codirector da revista *Vieiros* a carón de Florencio. Colaborou con Buñuel e Bardem; no seu haber ten unha dilatada carreira creativa.

39 Benito Guitián López (Bóveda, c. 1910 - 2001), moi amigo de Florencio, foi «petrucio» (colaborador económico) das actividades do Padroado da Cultura Galega en México e da súa revista *Vieiros*.

— **Quen organizou eses refuxios?**

Supoño que as organizacións republicanas no exilio en colaboración coas autoridades mexicanas, que eran as que facilitaban os locais. Chamábase o SERE.⁴⁰

— **E por alí pasaban todos os refuxiados ao chegar á Cidade de México?**

Si, todos os que non viñan polos seus propios medios.

— **Como eran eses refuxios? Como estaban organizados?**

Había dormitorios e había comedores, dos que eu persoalmente non podo falar porque nunca comín en ningún deles. Non lle podo precisar se os comedores eran no mesmo edificio do refuxio, se eran á parte pero anexos ou se eran nalgún restaurante onde lles daban vales para que puidesen comer alí.

— **Recibiu algún tipo de axuda económica ao chegar a México?**

Nada máis chegar xa empecei de delegado do SERE en Toluca uns cantos meses, e como tal tiña un soldo.

— **E como foi que lle deron esa delegación?**

A través do amigo Carlos Velo, que estaba empregado no SERE. El recomendoume. É unha cousa que lle teño que agradecer e sempre lle agradeceréi. Era un traballo moi conveniente para min, para poder vivir nos primeiros meses e para orientarme e coñecer o país.

Como delegado do SERE no estado de México tiveron ocasión de coñecer o que entón era gobernador, o coronel Labra. Trataban de organizar explotacións colectivas, como a de Zumpango de la Laguna, onde traballaron unhas cantas familias de refuxiados. A máis importante foi en Chihuahua, pero nesa non tiveron eu nada que ver. En realidade, eu representaba os refuxiados no estado de México.

40 Servizo de Evacuación de Refuxiados Españóis ou tamén chamado Servizo de Emigración dos Republicanos Españóis, organismo de auxilio para os republicanos desde case o final da guerra civil e os primeiros momentos do exilio. Estaba dirixido polo socialista Negrín. Das mesmas características era a JARE, controlada polo seu opositor Indalecio Prieto.

— **Cales eran as súas principais responsabilidades ou funcións, ademais da creación desta agrupación?**

Subscribir o contacto entre eles e as autoridades do estado de México, e mais o SERE alá nas oficinas da Cidade de México. En realidade non era un traballo complicado. Por exemplo, se xurdía un problema respecto a calquera punto determinado, eu debería resolvelo ou polo menos intentalo, tanto coas autoridades coma cos dirixentes do SERE.

— **Recorda algún deses problemas?**

En realidade non tiveron problemas de importancia. Pasaron xa corenta anos, así que se houbo algunha cousa destacada quedaríame gravada, desde logo. Eran cousas de puro trámite: tocábame oír ofertas de predios. Creo que ao chegar nós, todos os que tiñan predios no estado de México e ganas de desfacerse deles viñan ofrecérnolos [ri]. Eu escoitábaos e transmitía os informes ao SERE.

— **Foron moitos os refuxiados españois que se estableceron no estado de México?**

Non moitos. Coido que unhas trinta ou corenta familias.

— **A que se dedicaban?**

Á agricultura. Á parte diso estaban os que foron establecéndose pola súa conta. No primeiro momento foi unha organización de tipo cooperativo. Pero moitos non duraron alí e axiña buscaron a súa vida por outros medios, que é o que vai máis de acordo co noso temperamento. Sobrevivir en colectividade non vai moito coa nosa maneira de ser, quizais por fortuna somos máis ben individualistas, segundo a miña modesta opinión.

— **Entón o SERE mercou algún predio no estado de México?**

Pois non sabería dicirlle. Algúns sería mercados e outros posiblemente tomados en arrendo. Onde si sei que se mercou foi en Chihuahua. En Zumpango de la Laguna estaba establecido un grupo bastante importante nese plan cooperativo e coido que as terras foran compradas. Naturalmente eu non intervín nesas transaccións, foron anteriores á miña chegada ao estado de México.

— **Como funcionaba esta cooperativa de Zumpango? Aínda funcionaba cando chegou?**

Si, claro, funcionaba en forma de cooperativa. Na organización dos traballos eu non tiven nada que ver, unicamente me dedicaba a tarefas administrativas e de relacións.

— **Cal era a actitude das autoridades do estado de México cara aos refuxiados españois?**

Estupenda. Magnífica, si, desde logo. Das autoridades e dos españois antigos residentes, sen ter en conta a ideoloxía... Non sei ata que punto serían de dereitas ou de esquerdas, pero recordo ante todo a don Luis Gutiérrez Dosal, un dos capitalistas españois do estado de México, moi ben relacionado co gobernador. Coido que tiña a concesión dos alcohois no estado, pero sobre todo tiña unha grande explotación pecuaria, nun sitio que creo que se chama Doña Rosita. Paréceme que mesmo hai un apeadoiro do ferrocarril que está vindo de Cidade de México, un pouco antes de Toluca. Ese home axudou moito, incluso particularmente, a familias de refuxiados, que algún deles creo que se estableceu alí por Tenancingo.

Outro, un catalán que tiña unha panadaría, neste momento non recordo o apelido, tamén foi un elemento que axudou moito á colocación dos refuxiados no estado de México.

— **A axuda destes dous señores era fundamentalmente conseguirlles traballo aos refuxiados?**

Si. E posiblemente tamén financeira nalgunhas ocasións, nalgúns casos particulares.

— **Vostede dixo que o seu traballo constituía en realizar trámites entre o SERE e o goberno do estado de México, pero non entendo que tipo de xestións eran as que cumpría facer.**

Poderíamos dicir que era un mandadeiro. Non é que xurdisen problemas entre nós, pero si había que manter un contacto. Isto parece moi vago e impreciso, tendo en conta que son corenta anos os que pasaron e que non houbo ningunha cousa grave que puidese gravarse na memoria. O que sei é que tiven a ocasión e a honra de falar bastantes veces co gobernador para informalo de como estaban os nosos compatriotas e compañeiros de exilio, porque a el interesábanlle naturalmente estes informes. Tamén falaba co señor Gutiérrez Dosal, co outro señor catalán e coas autoridades do SERE.

— **Informábaos do que pasaba cos refuxiados...**

Si, exactamente. “Vaia vostede a Zumpango de la Laguna a ver como está o asunto, como marcha”, e todo iso. Como non houbo problemas, polo menos mentres eu traballei alí con eles non houbo ningunha cousa grave, pois non podería concretar.

— **Canto tempo permaneceu no estado de México?**

Aproximadamente uns seis meses. Vivía en Toluca pero ía e viña á Cidade de México. Vivía nun hotel que había no centro, onde tiña o meu cuarto e comía. Debeu desaparecer xa.

— **Despois deses seis meses, cando regresa á Cidade de México, deixa de traballar para o SERE?**

Si. Deixeiño, porque era unha cousa de tipo provisional, non era un emprego definitivo.

Despois traballei en moitas cousas. Desde logo pasei momentos moi difíciles, nunca fun eu un home de negocios nin de grande actividade para iso. Traballei en Fertilizantes del Bajío como propagandista. Déronme, por certo, o título de enxeñeiro agrónomo. Nas cartas de presentación para as visitas a bancos e autoridades figuraba: “o enxeñeiro desta casa”. E eu, claro, dígolle: “Ben, señores, eu non son enxeñeiro. Eu teño a carreira de licenciado, son avogado pero enxeñeiro non”, e dinme: “Non se preocupe, estas cousas fanse así”.

— **Como conseguiu este traballo?**

Por un amigo. Cando estaba en México comía no restaurante El Danubio e alí coincidiamos moitos amigos da nosa emigración. O dono do restaurante, que era tamén galego, foi quen me recomendou.

— **Foi fácil conseguir o traballo?**

Moitísimo, non houbo que facer ningún trámite, desde logo.

— **Entón dedicábase a vender fertilizantes.**

Foi o motivo de viaxar polo estado de Puebla, por Tlaxcala e despois por Michoacán. Este traballo durou tamén uns cantos meses. Despois fun vendedor nun taller de calzado fino de muller.

Recordo esta anécdota polo pintoresca que é, do tipo de actividades tan opostas ou tan distintas daquelas para as que un se preparara. Cando estaba vendendo calzado, visitei un despacho que tiñan outros dous compatriotas no Pasaje Iturbide, e ambos procedían da carreira de Dereito. Así

que se me ocorreu, cando nos vimos os tres xuntos e soubemos que eramos todos avogados, que xa non valía aquilo de “zapateiro aos teus zapatos”, agora cumpría dicir “avogado aos teus zapatos” [ri].

— **Nese emprego botou moito tempo?**

Uns cantos anos. Despois vendín aceites: Aceite Libertador y Volcán. A empresa estaba en Guanaceví.⁴¹ A miña zona de venda era Santa Julia, Azcapotzalco e Tacuba.

— **Por que deixou a venda de zapatos?**

Porque non me gustaba moito. Nada máis fixen unha viaxe de venda de roupa da Casa Boston Sweater, paréceme que eran xudeus franceses, e ao regresar foi cando entrei a traballar nos aceites.

— **Por onde foi esa viaxe?**

Por Jalisco, Colima e parte tamén de Michoacán, exceptuando a cidade de Guadalajara, esa tiña outro axente. Creo que nin a eles nin a min nos foi moi ben coa viaxe. Despois estiven bastante tempo vendendo aceites, Aceite Libertador y Volcán.

Por último, entrei a traballar nos Laboratorios Queralt Mir, de cataláns. O fundador, mallorquino, don José Queralt Mir morreu no ano 57. Ao falecer el constituíuse nunha sociedade e seguín traballando. En Queralt Mir empecei a traballar en xullo do 49 e estiven ata xullo do 76.

Xa ve vostede, o mes de xullo! [ri]: no mes de xullo cheguei a México; no mes de xullo casei; no mes de xullo naceu o meu primoxénito; e no mes de xullo empecei a traballar con quen máis tempo me ocupou e onde máis a gusto me sentín.

— **Nos laboratorios.**

Si. Traballei de propagandista. Tocábame falar con xente dun nivel cultural moi superior ao que tivera que tratar en traballos anteriores. E ademais, os meus xefes inmediatos, o señor José Piñol e o doutor Aiguader, eran máis ca xefes, amigos. É dicir, encontrábame moi a gusto, traballei moi a gusto.

41 Localidade en Durango.

— **Este foi o último traballo que tivo.**

O último e o principal. Primeiro fun axente en México, despois en Guadalajara tiña unha zona moi extensa, porque chegaba a traballar, nunha das miñas saídas mensuais, ata Ixtapan de la Sal. Eran saídas de quince días cada mes desde Guadalajara a vilas próximas: Zamora, Uruapan, Michoacán e de Zamora para Guadalajara. Regresaba e ao outro mes ía directamente a Morelia.⁴² Non, perdón, de Zamora ía a Morelia e de Morelia continuaba ata Ixtapan de la Sal deténdome varios días en Toluca. Ben, era un traballo agradable.

Despois quedei de xerente divisional para toda a zona noroeste da República, con residencia en Guadalajara. Facía visitas esporádicas a Guadalajara, Nayarit, Sinaloa, Sonora, Baja California, a fronteira desde Nogales, mellor dito, desde Agua Prieta ata Ensenada.

— **Entón coñece bastante ben a República Mexicana.**

Nada máis o noroeste. Do resto da República non moito. Coñezo Puebla e Veracruz, onde fun en viaxe de noivos cando casei e despois volví noutra ocasión para recibir unhas cousas que me mandaban desde a casa por medio duns mariñeiros dun barco español. Pero o resto da República non o coñezo; de Cidade de México para o norte.

— **Cando casou?**

No ano 44.

— **Xa aquí en México.**

En México, si, en México.

— **A súa esposa é mexicana?**

É mexicana, filla de galegos. Naceu en Cuernavaca pero de nena, con moi poucos anos de idade, regresou coa familia a España e en realidade onde se formou, onde estudou, foi nun colexio particular na Coruña.

42 Morelia é unha cidade mexicana onde se asentaron medio milleiro de nenos e nenas españois ao principio da guerra civil, na primeira acción solidaria do goberno de Lázaro Cárdenas. Foi obxecto de estudo por Dolores Pla no volume *Los niños de Morelia* (1985).

— **Como a coñeceu?**

Ben, regresaron a México precisamente no ano 39 e uns meses despois o seu pai morreu. Ela estaba traballando nun negocio dun tío, unha zapatería. Aí se explica o coñecemento.

— **Ah! Coñeceu na época en que vostede vendía zapatos.**

Si. E na época de vendedor de zapatos foi cando casamos. Tivemos e temos cinco fillos. Cinco fillos; fun un pouco romántico.

— **A que se dedican os seus fillos, señor Delgado?**

O maior, que agora está aquí precisamente, é enxeñeiro mecánico electricista e está traballando en México na Dompis, antes traballou na Chrysler. A segunda é doutora, fixo a carreira aquí na Universidad del Estado e despois tres anos da especialidade de psiquiatría na Universidad Autónoma de México; agora está traballando en México. A terceira é decoradora e está aquí, na Universidad Femenina. O cuarto fillo fixo estudos ata a preparatoria, estudou tamén música pero non concluíu e traballa pola súa conta, aquí con nós. E a última estudou na Facultade de Filosofía e Letras e casou cun norteamericano que fixo a carreira aquí na Universidad Autónoma; agora viven nos Estados Unidos.

— **Os seus fillos viven tamén na cidade de Guadalajara?**

Dous viven en México, os dous casados. Fillo e filla, os dous maiores. En Guadalajara viven a terceira e o cuarto; e a máis nova é a que está a vivir nos Estados Unidos. Por certo, que neste momento teño aquí toda a familia do maior, pasando uns días con nós. Está a esposa, que lle presentei onte ou antonte, e están os dous fillos que teñen.

— **Cantos netos ten?**

Catro. Dous do maior, un da doutora e outro do outro fillo, de Lucio, o que estaba hoxe aquí con nós.

— **Que relacións mantiña con España durante os primeiros anos da súa vida en México?**

Mantiven sempre relación coa familia, exceptuando o tempo que pasei en Portugal; daquela non podía escribir por medo a que interceptasen a correspondencia. Pero xa desde que fun a primeira vez a Francia empecei a escribirlles as miñas cartas, sen facer naturalmente alusión á miña condición de evadido da zona franquista, coma se fose un antigo residente. Despois, ao pasar á zona republicana, deixei unhas cantas tarxetas firmadas

con distintas datas. Non quería que soubesen que pasara á zona republicana porque podía dar lugar a represalias para a familia. En Galicia dei o enderezo dun amigo que quedara residindo en París, e alí recibín dúas ou tres cartas, que despois me mandou a min a Barcelona.

Ao final da guerra volvín establecer relacións normais por correspondencia e continueinas desde a miña chegada a México. Cando foi posible establecer outro tipo de correspondencia, tiveron relacións epistolares con algúns dos galeguistas coñecidos que puideran salvarse das represalias. É dicir, sufríranas, moitos deles estiveron detidos, pero vivían nun estado máis ou menos de tranquilidade e de liberdade.

— **Seguía recibindo axuda económica da súa familia estando en México?**
Non, non, non.

— **E a eles mandoulles algún tipo de axuda económica?**

Afortunadamente non a precisaban. Mandeilles nalgunha ocasión café, que iso si lles conviña. Eles axudáronme a min; eu non os axudei a eles porque non o necesitaban.

— **En México entra en contacto novamente coa xente do Partido Galeguista, se acaso o chegara a perder nalgún momento?**

Si, desde logo. Estivemos en contacto os que residiamos en Barcelona, é dicir, na zona leal de Cataluña —a zona leal quedara dividida ao chegaren os nacionais ata o mar en Castelló de la Plana, en Valencia—. Os galegos que quedamos na zona de Cataluña tiñamos unha oficina que nos cederon no Comisariado de Propaganda da Generalitat de Cataluña e tamén un centro galego no que conviviamos.

Xa en México continuou o contacto e tamén cos de Buenos Aires, onde seguiu funcionando o Partido Galeguista. Buenos Aires poderíamos dicir que foi a capital de Galicia; da Galicia libre no exilio. Precisamente neste número, vexa vostede, aparece un dos máis activos e destacados representantes dos galegos en Buenos Aires, o señor Rodolfo Prada.⁴³ Este é o relato dunha

43 Rodolfo Prada Chamocín (Os Peares, A Peroxa, 1892 - Buenos Aires, 1980), foi presidente do Centro Galego de Buenos Aires e destacado militante galeguista na emigración argentina. Amigo de Florencio, tamén compartían a profesión comercial fármaco-química. Foi membro correspondente da Real Academia Galega desde 1919, publicista, director de xornais e asesor de Castelao. Mantivo correspondencia íntima con Florencio desde a guerra civil, amosando unha grande actividade a favor do Comité de apoio á Fronte Popular desde o Partido Galeguista. Víronse en México finalizando o ano 1944, con motivo da sinatura do pacto Galeuzca.

viaxe que fixo por aquí por México. Estamos na terraza do Majestic don Rodolfo Prada e uns cantos galeguistas de México, entre os cales figuro eu. Estoutro é López Durá, catedrático da Universidade de Santiago, que representaba comigo a Galicia no Partido Galeguista, en Galeuzca.

— **Que clase de actividades levaba adiante o Partido Galeguista neste exilio tan longo?**

Mantiña o espírito galeguista entre os residentes en Buenos Aires, e mantiña contactos cos galegos residentes en Galicia de maneira clandestina. Precisamente alí celebrouse a asemblea das colectividades galegas no exilio, non só de exiliados senón de residentes no estranxeiro. Tamén fomentaba o cultivo do galego. Houbo concursos literarios, houbo xogos florais, houbo o concurso de traducións no cal tomei parte —creo que lle ensinei xa na nosa primeira entrevista— e fun un dos premiados. En fin, todo xénero de actividade de tipo cultural e político. Todo o que se podía celebrar ou realizar nas condicións en que nos encontrabamos.

Este periódico d'*A Nosa Terra* que lle estou ensinando editábase antes en Galicia, na Coruña, despois en Santiago e logo pasou a editarse en Buenos Aires. As Sociedades Hispanas Confederadas editaban tamén o seu periódico. Houbo outro que se chamaba *Opinión Gallega*, tamén editado en Buenos Aires. Outra publicación editada nesa cidade era *A Fouce*, de tipo nacionalista separatista. En fin, a actividade foi múltiple e moi importante.⁴⁴

Aquí en México tamén organizamos as nosas actividades, moito máis modestamente porque eramos poucos e sen tantos recursos. A primeira publicación foi *Saudade. Verba Galega nas Américas*, da que saíron cinco números na primeira época, e despois esporadicamente coido que dous números máis; en total, sete números. Publicáronse catro números de *Vieiros*, que tamén vostede coñeceu, con moitos máis medios económicos e mellor presentación. Organizouse o Padroado da Cultura Galega en México, que fomentou as relacións e as actividades culturais; houbo emisións de radio durante moitos anos. Mostreille un libro no que se

44 Florencio cita as principais revistas nas que colaborou no exilio mexicano, ben como director, corrector ou tradutor. *Opinión Gallega* foi unha revista bilingüe da emigración galega en Buenos Aires, entre 1945 e 1965, dirixida, entre outros, por Rodolfo Prada. Florencio editou poemas nesta publicación e mais nalgúns outras do Centro Galego como *Galicia* e *Alborada*, ademais de *Lar*, *A Nosa Terra*, *Eufonía*... Tamén tiña colaboradores emigrantes e do interior de Galicia. *A Fouce*, revista da que se ten pouca información, foi unha publicación arredista editada en Buenos Aires entre 1926 e 1936.

recompilan parte das conferencias pronunciadas por distintos persoeiros aos que invitou o Padroado, non todos galegos.

— **Onde se facían as publicacións?**

Aquí, entre todos nós. Houbo tamén antigos residentes, xente da colonia galega, que nos axudaron cos seus anuncios e con achegas económicas. O valor propagandístico que poderían ter era moi reducido porque circulaban, máis que nada, fóra de México. Era máis ben unha forma de axuda.

— **En Galicia, polo que nos dixo, tamén seguía existindo a loita pola autonomía.**

Si. Houbo, como lle digo, moito guerrilleiro que puido vivir en liberdade ata finais da década dos corenta.

— **Estableceron contacto con esa xente?**

Nós directamente non. Iso calculo eu que se fixo máis ben desde Buenos Aires. Ultimamente, xa máis avanzada a situación, si se estableceu contacto.

— **Colaboraron dalgunha maneira na loita dos galegos dentro de España?**

Houbo colaboracións, pero de tipo moi particular. En México oficialmente como organización non, pero desde Buenos Aires, si. Incluso o señor Rodolfo Prada, que é cidadán arxentino, fixo unha viaxe a comezos da década dos cincuenta. Unha viaxe aparentemente para asuntos familiares, pero que foi útil para poñerse en contacto cos elementos galeguistas que subsistían; galeguistas e non galeguistas. Ben, este concepto convén aclaralo: galeguistas, todos; á parte diso, como o noso partido se chamaba Partido Galeguista, pois eramos galeguistas do partido e galeguistas en xeral.

— **Adquiriu a nacionalidade mexicana?**

Si. No ano 40, cando aínda era presidente de México Lázaro Cárdenas.⁴⁵ Foi concretamente en novembro do ano 40, era Secretario de Relacións Hay.⁴⁶

— **Pensaba que o exilio ía durar tantos anos como durou?**

Pois non, honradamente, non. Eu, que máis ben son un home pesimista e por desgraza a realidade dáme a razón a maior parte das veces, temín e sempre supuxen que perderíamos a guerra, pero que tería que haber unha guerra de tipo internacional, como en realidade a houbo. Non quero pasar por adiviño, pois é unha cousa que creo que estaba ao alcance de calquera persoa que tivese un pouquiño de sentido común, pero pensei que ao final desa guerra terían que triunfar as democracias e que caería Franco. Aí é onde falei, cando empecei a ser optimista falloume a predición.

Cando saín da miña casa, en xullo do ano 36, calculaba unha ausencia que podería ser de ata uns dez anos; non sei por que me fixaba eu uns dez anos. Pero as circunstancias internacionais —non imos agora parolar quen tiña e quen deixaba de ter razón— permitiron que Franco se mantivese moitos máis anos dos que debera, xa que tiña que caer no ano 45.

— **Regresou a España?**

Si. Estiven en España no ano 68, foi a miña primeira viaxe. Os que empezaron a volver dentro do noso grupo de refuxiados, á parte do pasaporte mexicano, tiñan que solicitar un documento especial aquí no “repesco” —no representante oficioso de Franco— e facer unha serie de declaracións e cousas que nunca quixen facer porque me parecían vexatorias.

Cando fun a España xa non era necesario, non era imprescindible iso; podía-se ir co pasaporte mexicano. Recordo cando me presentei ante a

45 Lázaro Cárdenas del Río (Michoacán, 1895 - Cidade de México, 1970) foi un militar e político que foi presidente de México entre 1934 e 1940. Fundou o PRI e acolleu o exilio español en 1939, como fixera con Lev Trotski tres anos antes e cos nenos da guerra civil española en 1937, os que logo se coñecerían como “los niños de Morelia”. Florencio dedicoulle un poema: “Nenia a Tata Lázaro”. México foi o único país no mundo que recoñeceu o goberno republicano español no exilio durante a Ditadura, da man de Cárdenas.

46 Eduardo Hay Fortuño (Cidade de México, 1877 - 1941) foi un militar, enxeñeiro de formación, político e diplomático que destacou na Revolución mexicana. Profundamente demócrata, estivo ao lado de Francisco Madero. Logo de ser deputado, acadou o cargo de ministro de Relacións Exteriores no goberno de Cárdenas. Apoiou o goberno da República Española e facilitou a compra de armamento nos primeiros momentos da guerra civil.

representación, as oficinas oficiosas de Franco, porque non había relacións oficiais, puiden ir como cidadán mexicano pola miña conta e risco: “Vostede debería facer aquí unha declaración de tal e tal”, e digo: “Eu non fago declaración ningunha. Se vostedes me admiten, se en España me admiten como cidadán mexicano vou, se non, non”. “Ben, —dinme—, vai pola súa conta?”. “Vou pola miña conta. Irei porque eu non teño ningunha cousa que reprocharme”. Total, que fun alí e ninguén se meteu comigo.

— **Cal foi a súa impresión de Galicia logo de tantos anos de ausencia?**

Sentín unha grande emoción. Vin os cambios naturais que pode haber nun país despois de trinta e dous anos de ausencia. O pobo seguía falando galego, os escritores xa escribían en galego. Había certa liberdade para falar sempre e cando non te meteses con Franco. O nivel económico era superior ao ano 36, sen dúbida, claro que non foi por milagre do réxime de Franco, senón pola evolución xeral da vida e porque, ademais, os excedentes de forza de traballo que non podían empregarse alí tiñan unha fácil saída a Europa. Entón emigrábase a Europa e isto supuña unha grande achega de cartos para Galicia e para toda España. Vin nos amigos meus, nos que quedaban, o mesmo entusiasmo de sempre.

— **Sentiuse igual ca os galegos de alá ou xa sufrira algún tipo de cambio?**

Sen dúbida sófrense cambios, porque son trinta anos de estar vivindo noutro país. Ten que influír e influír, non somos impermeables. Houbo unha influencia recíproca, modestamente nós influímos un pouco en México, e México en nós.

— **Viaxou outras veces despois desta primeira vez?**

Si, logo de xubilarme, no ano 76. Aí xa facía corenta anos. No 68 fun só; no ano 76 fun coa miña muller e estivemos principalmente en Galicia, mais tamén en Madrid, onde temos familia. Desde Madrid visitamos Toledo e fomos despois a Portugal, ata Lisboa, Sintra, Porto...

En Galicia estivemos moito tempo na aldea coa miña irmá, que canda min somos os únicos sobreviventes da familia. Visitamos Santiago, Ourense, A Coruña... No Carballiño botamos uns quince días cun amigo meu, moi íntimo, compadre, padriño da miña filla menor e que foi un membro destacado nas Sociedades Hispánicas Confederadas.⁴⁷ Eu tivera relación con el

47 Trátase de Francisco Mares, natural do Carballiño.

desde aqueles primeiros días en México. Tivo un negocio e mais a Casa del Arte en Guadalajara. Logo regresou; é cidadán norteamericano, pero está vivindo moi tranquilamente en Galicia.

— **Pensou en volver algún día a Galicia?**

Pois si pensei, pensei pero crino moi difícil porque tería que limitarme a vivir na aldea, e se ben eu podería aguantar esa vida en Córghomo, en cambio non teño dereito de levar alí a miña muller. Pero gustaríame, sobre todo para involucrarme máis no movemento galeguista, dedicar a iso as miñas últimas enerxías como vello que son, pero vello que creo que aínda pode ser útil para algunhas cousas.

— **Estando en México afiliouse ou foi socio dalgún centro cultural español? Por exemplo, do Centro Galego.**

Non, nada máis do Grupo Saudade, que foi o que fundou e sostivo a revista *Saudade* cando se reorganizou o Partido Galeguista, e despois no Padroado da Cultura Galega. Pero membro do Centro Galego non, non fun.⁴⁸

— **Afiliouse a algunha das clínicas ou dos hospitais españois aquí en México?**

Estiven uns meses afiliado no Sanatorio Español, mais dada a miña condición de transhumante, deixeiño. Son, naturalmente, afiliado e pensio-nista do Seguro Social; pero iso xa é empresa mexicana.

— **Falamos do seu traballo, falamos de como funciona en México o Partido Galeguista, pero non nos falou dunha das súas actividades máis importantes, que é a da poesía. Seguiu escribindo en México?**

Si, un pouco. Esporadicamente para ben das musas [ri] porque son un pouco preguiñoso. Para min moitas veces o escribir é unha necesidade, pero non unha profesión, oxalá o fose. E oxalá fose unha profesión lucrativa. Eu non podo falar de que para escribir, e escribir ben, haxa que facelo aínda que sexa sen inspiración. O meu é errático, de vez en cando ocrreseme

48 O Centro Galego de México foi unha asociación creada por un grupo de inmigrantes galegos en 1911 para realizar actividades de recreo. Logo mudou o nome por Casa de Galicia, ata 1936, cando pechou a actividade pola guerra civil. Tras a súa reapertura en 1939 sufriu, co tempo, novas denominacións, mais cunha forte confrontación, en xeral, cos galegos exiliados. Florencio, como afirma no texto, non tivo relación ningunha.

algunha cousa, calquera cousa á que reaccione. Entón é cando empezo a concretala e logo pasan moitos días en que segue durmida a actividade poética.

Non obstante, logrei publicar. Primeiro, en Galicia, *Bebedeira* no ano 34, que foi ben acollida pola crítica. Despois reunín material para outro libro que se publicou tamén en Galicia, na editorial Galaxia, que é o que leva por nome *Galicia infinda*. Concorrín tamén ao certame de traducións con trece versións de poetas franceses, tamén publicado.⁴⁹ Publicamos en México o *Cancioneiro da loita galega*, todo poesía de combate, no que posiblemente o que máis colaboracións ten sexa eu, co pseudónimo de Nadel.⁵⁰ Por desgraza, ese *Cancioneiro da loita galega* case se perdeu. Se ten interese en velo, podo ensinarlle un exemplar que teño enriba. Está medio desfeito. Consérvoo coma un tesouro por ver se algún día pode reeditarse.

Logo están as colaboracións miñas en *Saudade* e en *Vieiros* e noutras publicacións arxentinas. Bastantes poesías miñas foron reproducidas en revistas alá en Galicia.

— **Sempre escribiu en galego?**

Esporadicamente no idioma oficial de España. O galego é o que máis me inspira e no que máis a gusto me sinto escribindo.

— **Estableceu algún tipo de relación con poetas mexicanos?**

Non, só algunha cousa esporádica a través de Finisterre,⁵¹ o editor de *Gaita y Menhir*, que fundou a revista *Ecuador 0º, 0', 0"*. É un home dunha grande actividade e foi moi útil, coido, para as letras mexicanas. Nunha

49 A Federación de Sociedades Gallegas, Agrarias y Culturales de la República Argentina ponse a andar con este nome en 1921 con doce asociacións de emigrantes, chegando en pouco tempo a ter corenta. Nace cun ideario achegado ao das Irmandades da Fala. Durante a II República adhírese ao novo réxime e mantén contactos directos a través dos representantes políticos do Partido Galeguista. A Federación amosou unha postura antifascista durante a guerra civil e foi solidaria co goberno leal enviando recursos. Nun concurso cultural convocado en 1946, Florencio gañou o primeiro premio de tradución ao galego de textos de poetas franceses e ingleses, xunto a Luís Tobío e Plácido R. Castro. Actualmente chámase Federación de Asociaciones Gallegas de la República Argentina.

50 Pseudónimo de Florencio para pasar desapercibido no *Cancioneiro...* (1943), temendo represalias sobre a súa familia en Córghomo.

51 Alexandre Campos Ramírez "Alexandre Finisterre" (Fisterra, 1919 - Zamora, 2007) foi editor, poeta e inventor, anarquista e republicano. Era fillo dun fabricante de calzado na Coruña. Estudou bacharelato en Madrid, onde coñeceu a León Felipe, de quen foi logo testamentario. Exiliouse en París, logo estivo en Ecuador e tamén coñeceu o Che Guevara en Guatemala. Máis tarde marchou a México, onde se dedicou á impresión e á edición de poetas amigos en libros e revistas (editoriais Finisterre e Menhir). Desde 1967 foi correspondente da Real Academia Galega en México. Era amigo de Florencio, con quen publicaría

ocasión presentoume algúns persoeiros do mundo literario mexicano, pero non foi unha relación que puidésemos dicir...

— **E con poetas españois?**

En realidade, tampouco.

— **No seo familiar aquí en México, falan en español ou en galego?**

Falamos en español, pero alternamos co galego. A miña muller sabe falalo. O meu fillo maior tamén; non moito, pero si sabe. Pero xeralmente falamos cos fillos en español.

— **E unha pregunta de algo que me interesa tamén saber: na súa familia comen máis comida mexicana ou española?**

Máis comida española, pero tamén bastante mexicana porque teño un padal moi amplo e hai unhas cantas cousas mexicanas que me gustan moito. Normalmente prefiro a española pero, por exemplo, a min a barbacoa con guacamole encántame; o guacamole, aínda que sexa sen barbacoa, encántame tamén. Os tamales gústanme moito, pero non os doces; as quesadillas, os *antojitos*... Alternamos iso coa comida española. O que non me gusta é o pulque, que bebín por curiosidade ao pouco de chegar en Zumpango e en Toluca e non me prestou, sobre todo polo olor.

— **Señor Delgado, os seus fillos coñecen España?**

Tres deles, os maiores, viaxaron a España cando tiveron medios para facelo.

— **Gustoulles España?**

Gustoulles.

— **Unha das súas fillas está casada cun norteamericano. E os demais, con quen están casados? Con mexicanos, con fillos de refuxiados ou con españois?**

Con mexicanos, pero fillos de españois os dous maiores. E ademais de familia refuxiada. A sogra do meu fillo maior é galega, casada cun andaluz; unha familia semigalaica. E a doutora está casada con familia refuxiada, de orixe madrileña.

algúns artigos. Volveu a España na transición e viviu en Aranda de Duero e Zamora, desde onde xestionou a herdanza de León Felipe.

— **Ten amigos mexicanos?**

Si. Ao noso faladoiro no café van amigos mexicanos. Conviven con nós os galegos e cos doutras zonas de España.

— **Vai frecuentemente ao café?**

Pois case a diario vou ao Casino Lorca, aquí en Guadalajara. Alí reunímonos moitos españois, refuxiados e non refuxiados. Ademais, cando se fundou aquí o Centro Andaluz —que levaba ese nome pero en realidade asistíamos persoas de todas as rexións de España e tamén mexicanos—, neste centro organizabamos actividades de tipo social e literario. Pero pouco durou.

— **Cal foi a súa reacción ante a morte de Francisco Franco? Como soubo a noticia?**

De alegría. Sóbueno coma todos os demais: primeiro pola tele e despois pola prensa.

— **E cal foi a súa reacción cando soubo que o goberno mexicano rompía relacións coa República Española?**

Foi unha cousa un pouquiño delicada de falar. En realidade creo que era normal, pero tamén era normal que nós o sentísemos. Deume un pouco de tristeza, pero comprendendo que era o máis natural do mundo.⁵²

— **Pensa que o franquismo achegou algo a España?**

O que podó pensar que achegou son cousas negativas. Atrasou en corenta anos a evolución de España cara á democracia. É posible que houberse vantaxes económicas por concesións que fixo o réxime de Franco. Todos os réximes ditatoriais adoitan manter unha situación de orde baseada na inxustiza, e nesta situación desenvólvense máis os negocios, aos cales non lles importa que a orde estea baseada na xustiza ou na inxustiza, senón poder traballar libremente.

52 Os exiliados españois sentíronse decepcionados cando en febreiro de 1977, ao comezo da Transición, o presidente mexicano López Portillo estreitou relacións con Adolfo Suárez por medio do ministro Marcelino Oreja para poñer final á separación de ambos os países, fundamentándose no rei Xoán Carlos e a monarquía, logo de este ser nomeado sucesor por Franco en 1969. Despois de recoñecer un respaldo democrático á II República durante toda a ditadura franquista, sendo México un dos poucos países que enviara armas ao goberno republicano e que protestara na Sociedade de Nacións para impedir que España entrase na ONU, entre outras accións, os exiliados sentíronse decepcionados naquela decisión, mais todos puideron regresar á península.

— **Segue sentíndose español?**

Si. Cousa que me parece que non é nada incompatible coa miña cidadanía mexicana, que xa na República se establecía o principio da dupla nacionalidade. Non chegou á práctica, pero formalmente recollíase que, tratándose de países hispanoamericanos, podería adquirirse a nacionalidade sen perder a nosa. Oficialmente agora non son español, pero sigo sentíndome tal, e principalmente galego, naturalmente. Creo que son perfectamente compatibles ambos os sentimentos. Ademais, cando está un en México reafirmanse os sentimentos españois e viceversa. Parece unha cousa paradóxica, pero así é.

— **Actualmente vostede é xubilado en México. A que se dedica, en que inviste o seu tempo libre?**

En descansar e camiñar moito para repoñerme dun infarto que tiven en España, a finais do ano 76. Para manter o cerebro en bo estado estou a estudar inglés, porque xa sabe vostede que por desgraza os anos representan unha involución, unha perda de facultades psíquicas e mentais, mais creo que o exercicio pode polo menos atrasala.

Tamén estou a repasar os meus traballos literarios, procurando gardalos e retocalos. Cada vez que os vexo doulles un arranxo, moitas veces un desarranxo. Manteño relacións con Galicia, onde é posible que se publique unha segunda edición do meu primeiro libro, con algúns poemas máis dedicados á miña zona de Valdeorras. E teño o proxecto de publicar un libro que se titularía *O sonho do guieiro*, dedicado ao guieiro que para nós foi Castelao. O primeiro poema dese libro ten ese título, “O sonho do guieiro”. É unha recompilación de toda a miña poesía de loita, de combate, desde a guerra civil ata agora, incluíndo a posguerra e o exilio.

— **Que debemos entender cando di poesía de loita, poesía de combate?**

Poesía de loita galeguista, poesía de loita a favor de Galicia, a favor do galeguismo, en contra do franquismo durante a guerra e na posguerra.

— **Entón pensa que a poesía pode ser utilizada como un instrumento para colaborar na loita de liberación de Galicia?**

De Galicia e de calquera outro tipo de liberación. Pero en realidade a poesía en si debe ser poesía, ante todo debe producir poemas. Agora que a través desa poesía, sen facela partidista, sen entregarse a ningún credo político ou social, pode facerse moito. A través da vida dun e sendo poeta pode facerse moitísimo polo ideal que cadaquén teña. Non sei se me explicarei

ben pero é que a poesía como tal non debe venderse a ningún credo político nin social; debe producir, transmitir a mensaxe poética. Pero nesa mensaxe poética pode traducirse a emoción, o pensamento e a idea do poeta; pode e debe traducirse.

— **Cal pensa que foi a achega a México da emigración dos refuxiados españois?**

Aínda que sexa inmodesto, creo que foi boa. Tamén houbo de todo nesta emigración; xentes que non a honraron. Pero, en fin, na maioría dos casos iría prescindindo de persoeiros destacados por todos coñecidos, como o doutor Otero.⁵³

En canto á xente de a pé, entre a que me considero incluído, coido que foi positiva. Dedicámonos a traballar, a gañar a vida, a promover ou a axudar a promover industrias e empresas que foron útiles para México. Non podó responderlle máis porque isto xa supón en realidade unha loanza. Se o meu xuízo fose negativo podería ser máis extenso, pero como é positivo, prefiro quedar así.

— **Que lles deu México aos refuxiados españois?**

Deunos moito: deunos patria, deunos fogar. Querería, incluso, lerlle un fragmento dun poema inédito que dediquei ao xeneral Lázaro Cárdenas. Nel expreso a miña gratitude a México a través de Cárdenas.⁵⁴

Nenia a “Tata” Lazaro

Senlleiro mexicán, “Tata” anfitrión:
faciana esgrevia e triste
e nobre corazón.
Eu canto a nosa dor pola túa morte
na miña doce e sonora fala,

53 Alejandro Otero Fernández (Redondela, 1888 - Cidade de México, 1953) estudou en Santiago, sendo discípulo do catedrático de Xinecoloxía Manuel Varela Radío. Ampliou estudos desta especialidade con bolsas da JAE en Europa. Gañou a cátedra na Universidade de Granada en 1914, onde chegou a ser reitor en 1932. Nas eleccións municipais de 1931 saíu elixido concelleiro en Granada polo PSOE e deputado por Pontevedra. Durante a guerra foi subsecretario de armamento e vicepresidente do PSOE. Exiliouse en México, onde desenvolveu tarefas sanitarias solidarias cos exiliados.

54 Con motivo da súa morte en 1970, Florencio Delgado dedicoulle ao presidente Lázaro Cárdenas este poema, asinado en Nova Galiza. Publicouse n'O *soño do gaiteiro* (1986) coa seguinte coda: “Tata, Pai en lingua tarosca; Purépeche, idioma dos indios michoacanos centzontli; Sinsonte, paxaro americano do grupo dos tordos”.

pois facelo non podo
no michoacán falar dos teus antergos,
de rechouchío esdrúxulo,
que é souril e lizgairo
cal xogoral sinsontle
dos que riscan os ceios
da túa terra de mestas arboredas,
vizosa e verdecente cal a nosa.
Pois que fixeches lene o noso exilio,
pois que nos diches, na túa “Suave Patria”,
alicerce pra os lares de arestora,
onde amamos, vivimos e gañamos
noso pan de cotío,
e mais o horto saudoso onde, pra sempre,
xaz o humus daqueles entrañábeis
irmáns nosos que foran, para o alén,
lonxe dos berces onde os arrolaran,
lonxe dos eidos onde adprenderan
a falar e a vivir,
lonxe da esquiva e benquerida Patria
teatro de súa gloria e súa desfeita.
Rexurdir non che cómpre, cal outrora
fixera, do Evanxeo, o teu homónimo,
pois que ti es inmorrente
e, para sempre, aniñas
nos corazois dos meus irmáns galegos
e os da varuda e destemida Euskadi,
da Cataluña, porta das Europas
e de Castela, chaira de quixotes.
nos corazóns dos meus irmáns hispanos,
nos corazóns dos “Bos e Xenerosos”...
No corazón da Diáspora española!
Petrucio mexicán e “Tata” noso,
faciana esgrevia e tenro corazón:
Louvor eterno a ti, nobre anfitrión!

— **Moi fermoso.**

Si. Coido que recolle a emoción da circunstancia. Está aínda inédito. Poderíamos empezar a especificar o que trato de dicir: deunos a casa, dulcificou o noso exilio. Aquí construímos os nosos fogares ou reconstruírono outros —eu construíno porque era solteiro—; aquí amamos, aquí vivimos, aquí traballamos, aquí pasamos as nosas penalidades e as nosas ledicias. E aquí xacen xa a maioría dos que aquí chegamos hai corenta anos e supoño que xaceremos nós cando nos toque a quenda.

— **Señor Delgado, para vostede que significa ser refuxiado?**

Significa... Pois é penoso, pero é unha pena gloriosa, desde logo, porque aquí viñemos por loitar por un ideal e aínda que nos derrotaron, mantivémonos firmes ata a fin. É penoso porque supón o desarraigarse da patria de orixe. Ser refuxiado sempre se impón aínda que tivésemos a sorte de vivir nun país que foi tan xeneroso para nós como México.

— **Queríalle dar as grazas por todas as cousas que nos contou. Non sei se ten algo máis que agregar.**

Quería concretar os principios do movemento galeguista para que quede aquí constancia disto: Galicia, unidade cultural; Galicia, pobo autónomo; Galicia, comunidade cooperativa; Galicia, célula de universalidade.

Anexo fotográfico

Os irmáns Delgado Gurriarán. De pé, María, Lucio e Rocío. Sentado Edmundo. Florencio coas mans no cinto (ca. 1909)

Fachada da casa da Cruz, en Córghomo da Valdeorras, onde naceu Florencio Delgado Gurriarán. Colección de Ricardo Gurriarán

Rexemento de lanceiros de Farnesio. Valladolid, 1922. Na fila superior, na quinta posición pola esquerda, Florencio Delgado

A familia Delgado Gurriarán. De pé, Rocío, Lucio, María e Florencio. Sentados, o pai, Florencio, a nai, Consuelo, e Edmundo (ca. 1919)

Bebedeira (1934), escolma de poesías editada por Nós, con portada de Castro Arines

Florencio Delgado Gurriarán (ca. 1930)

FLORENCIO MANVEL
DELGADO GURRIARAN

BEBEDEIRA

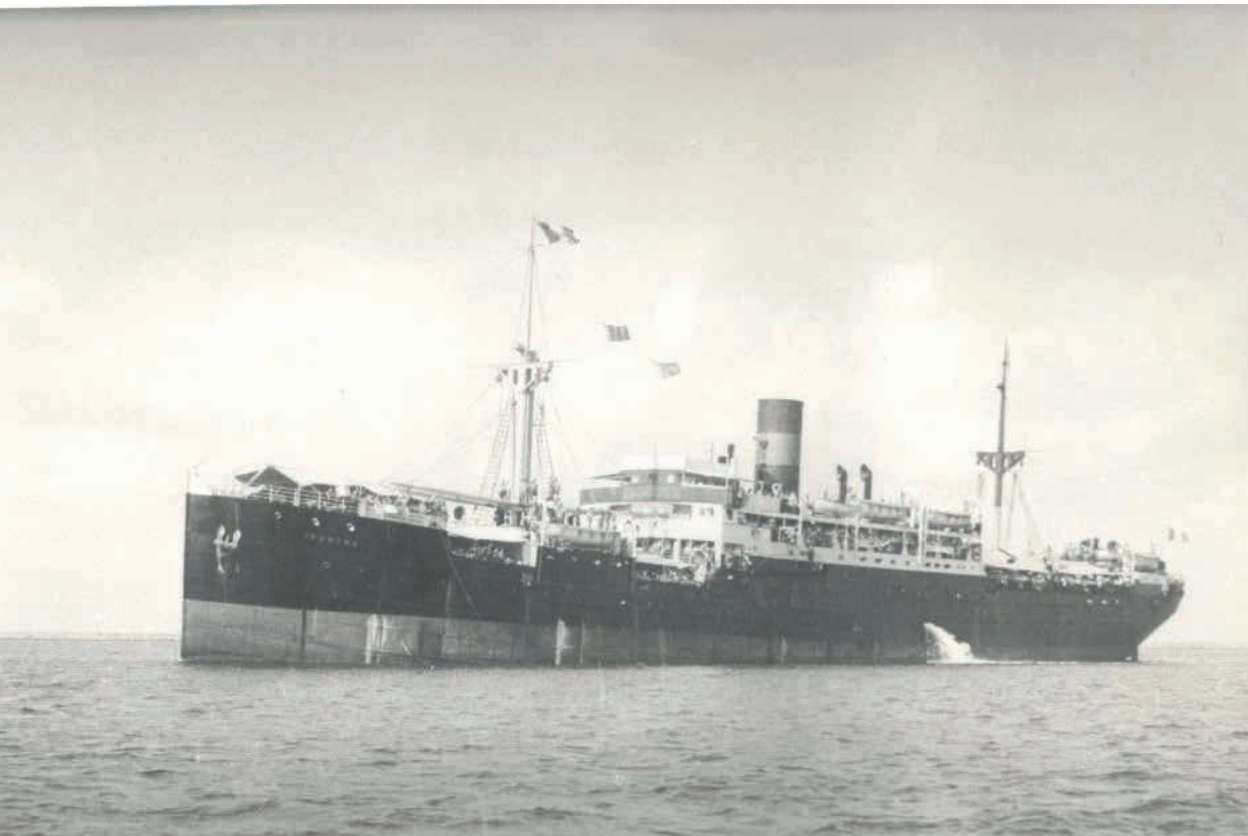
1 9 3 4

Xuntanza republicana no Barco (ca. 1934). Florencio é o primeiro pola dereita, sentado a carón do seu curmán Gonzalo

O 12 de xuño de 1939 zarpa o buque *Ipanema* de Pauillac (Francia) con preto de mil refuxiados, e chega a Veracruz (México) o 7 de xullo dese ano

Florencio Delgado Gurriarán a bordo do *Ipanema* con Roxelio Rodríguez de Breaña, Andrés Valín, Carlos Tomé, Johán López Durá, Elixio Rodríguez e Serafín Ferro, entre outros (1939)

Parada do *Ipanema* na illa da Martinica. Florencio e outros pasaxeiros conversan con dúas nativas (1939)

IPANEMA

— . . diario de a bordo . . —

Martes, 20 Junio 1939

Num. 7

- Ypanemismos

Hagámonos al barco. Amoldémonos, como a un traje hecho. Tengamos paciencia y elasticidad suficientes para comprender que nuestro destino es menos funesto de lo

La Proa está ocupada por la juventud radiante y ginnástica. Debajo del Puente se reúnen los filósofos enamorados de la Naturaleza. Las cubiertas son los pasillos del Con-

Diario de a bordo do *Ipanema*, do que se editaron 26 números durante o tempo que durou a travesía. Na páxina 4 do seu primeiro número recóllese a noticia do paso do buque por diante das costas galegas

pag. 4.

FRENTE A FINISTERRE

En la tarde de ayer se celebró en uno de los puentes de este barco, un homenaje y un recuerdo a Galicia por los gallegos que a bordo del mismo marchan hacia el exilio. Al pasar a la altura de Finisterre, cuando ya en el horizonte se perdía el perfil de la hermosa costa gallega, fué leído el mensaje siguiente:

"A vista do "Fisterre" recibide pobo galego o saúdo garimoso dos que n-iste intre doorouso van cara o exilio. Non perdades espranza, mantede o esprito ergueito que non tardara en caín o treidor que perante tres anos encheu de mortos Galiza e de bi to os seus fogares.

VIVA GALIZA CEIBE

VIVA REPUBLICA

ABAIXO FRANCO >>

Terminada su lectura, se encerró en una botella que fué arrojada al mar. Que el inmenso camino que es el Océano, la empuje hacia el litoral gallego, donde estamos seguros que las manos que la recojan se emocionarán como nos ocurrió a los que presenciámos este sencillo homenaje.

A continuación se cantó por los asistentes el Himno Gallego y se dieron vivas a Galicia y a la República.

Este acto por el lugar y el sentido que encerraba, tuvo una emoción que no precisa ensalzarse.

Celia Teijeiro (1944)

Primeiro número de *Saudade. Verba Galega nas Américas*, editado polo Grupo Saudade e pola Irmandade Galeguista de México (1942)

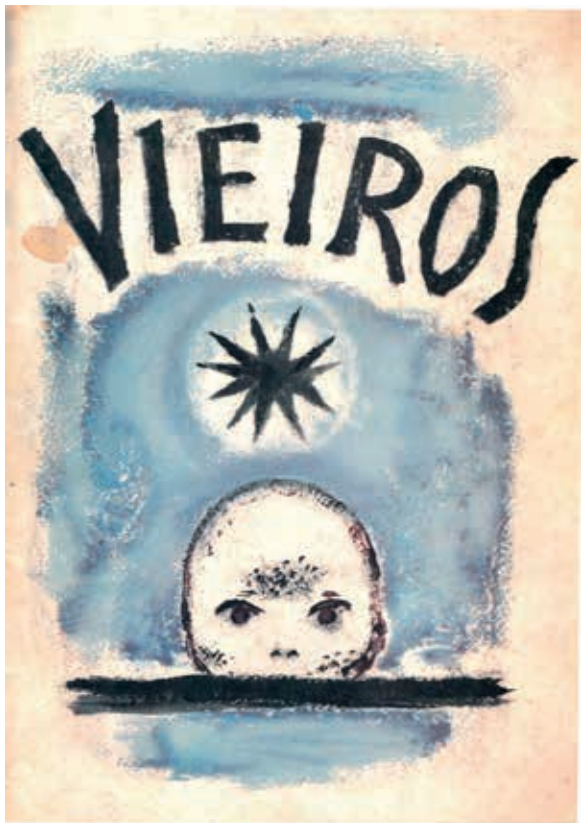

Florencio Delgado Gurriarán con catro dos seus cinco fillos (1954)

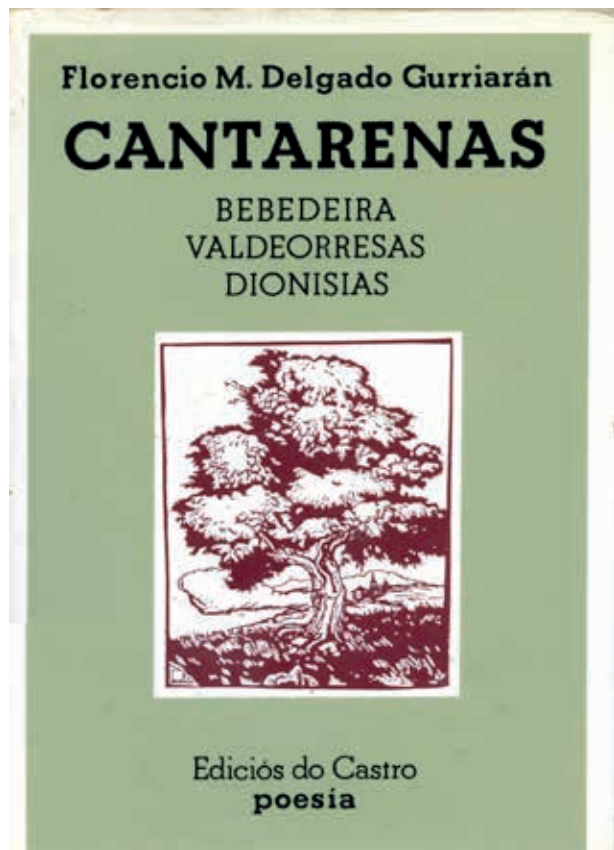
Florencio Delgado, Carlos Velo e Elixio Rodríguez Domínguez

Portadas de distintos números da revista *Vieiros*. Revista do Padroado de Cultura Galega de México (1959-1968)

Obras de Florencio Delgado Gurriarán: *Poesía inglesa e francesa vertida ao galego* (1949), *Galicia infinda* (1963), *Cancioneiro da loita galega* (1943) e *Cantarenas* (1981)

BARCO • BÉBEDO

(Paráfrasis Galega do "Bateau Ivre" de Jean-Arthur Rimbaud)

Na emposta en que eu descía polos ríos priguiceiros
deixaron de turrare por min os sirgadores:
Indios de pel bermella, ouveantes e frecheiros,
Chantáranos, en coiros, aos estes de ciores.

Ningunha coida eu tiña daqueles mariñeiros.
De cotón e de trigo miña adegá abastada,
cada xa esmoreceran os laios barulleiros
eu, ceibo, polas augas ía en cansa baixada

Da escumante marea de fero batuxar,
nun inverno e máis torda qu'un rapaz recién nado
eu corrín, e ni as illas frustigadas do mar
aturaron asaños coma eu teño aturado

O trebón abenzoara meu velar mariñeiro.
Sin estranar a ollada das máis parvas farolas,
eu dez noites bailei, cal cortizo lixeiro,
mesmo qu'un oufegado nas randeiras olas.

Cal mazán agredóce, dun neno gorentada,
a i-auga verdecente o meu casco mollou,
e, de viños golsados a coberta enlixada,
ceiboume de ataxentas e limpo me deixóu.

Dende aquela, eu bañeime no poema salgado
do mar que, coas estrelas, pola noite se alcende,
a engolir o azul verde por onde, un oufegado
a cismare, lourido, ás vegadas descende.

Eiquí, a tinxire súpeto, nun azul tresvarío,
con ritmo vagariño, do día no refrexo,
máis forte qu'o augardente, con tanxer largacío,
os bermellos, formentan, do namoro amarguexo

Sei dos ceios furados por lóstregos e trombas,
correntes e sucheos; tamén sei do serán,
do amencer eissaltado coma un povo de pombas;
teño ollado, a miúdo, o que se arela en van.

Dun místico arreguizo, olle cuberto o sol,
a alumear longos morados sedimentos.
Cal os vellos actores a facer o seu rol,
as foulas buligaban seus estarrecimentos.

Soñei, na verde noite de neve alabarante,
bicos rubindo aos ollos dos mares, de vagar,
e da seiva inaudita o circular puxante,
e có espertar dourado do fósforo a cantar.

Seguín meses inteiros, coma tolo armentio,
o asalto das foulas ao mariño rochedo,
sen coídar que dos astros o tremar lucidío
o mar asoballaba có seu tripar inqueda.

Atopei, ¿sabiades?, increíbel Florida.
En mistura de frores con ollos de panteras,
arcos da vella circios, dos ceios en descida.
No mar, sob do horizonte, verdes fatos de feras.

Eu vin nasas inormes nos illós formentar,
dun Leviatán a prea podreecer nas xunqueiras:
a i-auga esnaquizarse e, do seu esfragar
cara o abiso lonxano, o nacer das pincheiras.

Soles de prata, lumes, foulas de nacre, xelos,
medoñentos naufraxios, nas escuras paraxes
onde as cobras rilladas caíen, feitas novelos,
das árbores retortas de arrecendos salvaxes.

Quixen ondas douradas amostrarlle aos cativos
—peixes de ouro a cantar sobre do azul abalo—.
Deume o vento as súas azas, por intras, fuxitivos
cal a escuma foulenta que abenzoa o debato.

Esleirado a miúdo do Trópico e do Polo,
dos mares saloucantes e de dóce arrolar,
frores mouras rubían chuchantes ao meu colo
i eu ficaba en xionllos cal muller a pregar.

Penínsua boligante, no courel a levar,
das bardallantes aves, esterco e retesías,
eu bogaba e, na emposta, meu ronsel a cruzar,
baixaban oufegados sobor das marusias.

Arastora, chimpado cara o éter valeiro
de paxaros, perdido polo mare zamurdo,
non achei, no horizonte, monitor nin veleiro
que viñera a apañare o meu casco faxurdo.

E ceibo, a fumegar nas trebas violeta,
dos ceios eu furei o muro abernellado
que leva, coma dóce que gorenta ao poeta,
ouricelos de sol e de visgo azuado.

E corrín embrullado no elétrico luar,
levando, de min cabo, hipocampos escuros,
cando os xullos queimantes, facían abafar
os ceus ultramariños cheos de ardentes furos

Eu, que tremei a ouvire dende moi lonxe, o brado
dos demoros en cío e dos mestos remuíños:
o acougar das augas, dispois de tén fiaido,
dos peiraos da Europa arelei aloumiños

As illas sideraes eu vin, lonxanas terras
de ceus tresvariantes, abertos ao remeiro.
¿Tí, na noite sen fondo, durmes e te desterras
cós paxaros doutados, ou vigore vindeiro?

Foi sobexo o meu pranto. O amencer é magoante,
férída é toda lúa, todo sol fai chorar...
Agre amor, ateigoume de torpidá emboutante.
¡Qué crebe a miña quilla e que eu volte pra o mar!

Arelo auga de Europa e só atopo un charqueiro
moi friu e mouro en onde, perto do estrelecer,
hai un neno en crequenás, a ceibar silandeiro
un barquiño-volalla-pra o seu triste lecer.

¡Arastora, bañado de ondas esgarecidas,
os ronseles das naos xa non podó arroubar,
ni esguellar o arruallo das bandeiras belidas,
nin, baixo os feros ollos dos pontós, navegar!

Guadalaxara-Nova Galiza, 1968

FLORENCIO MANOEL DELGADO GURRIARAN

Tradución do poema *Le bateau ivre* de J.A.Rimbaud, por Florencio Delgado Gurriarán,
publicada no número 4 de *Vieiros* (1968)

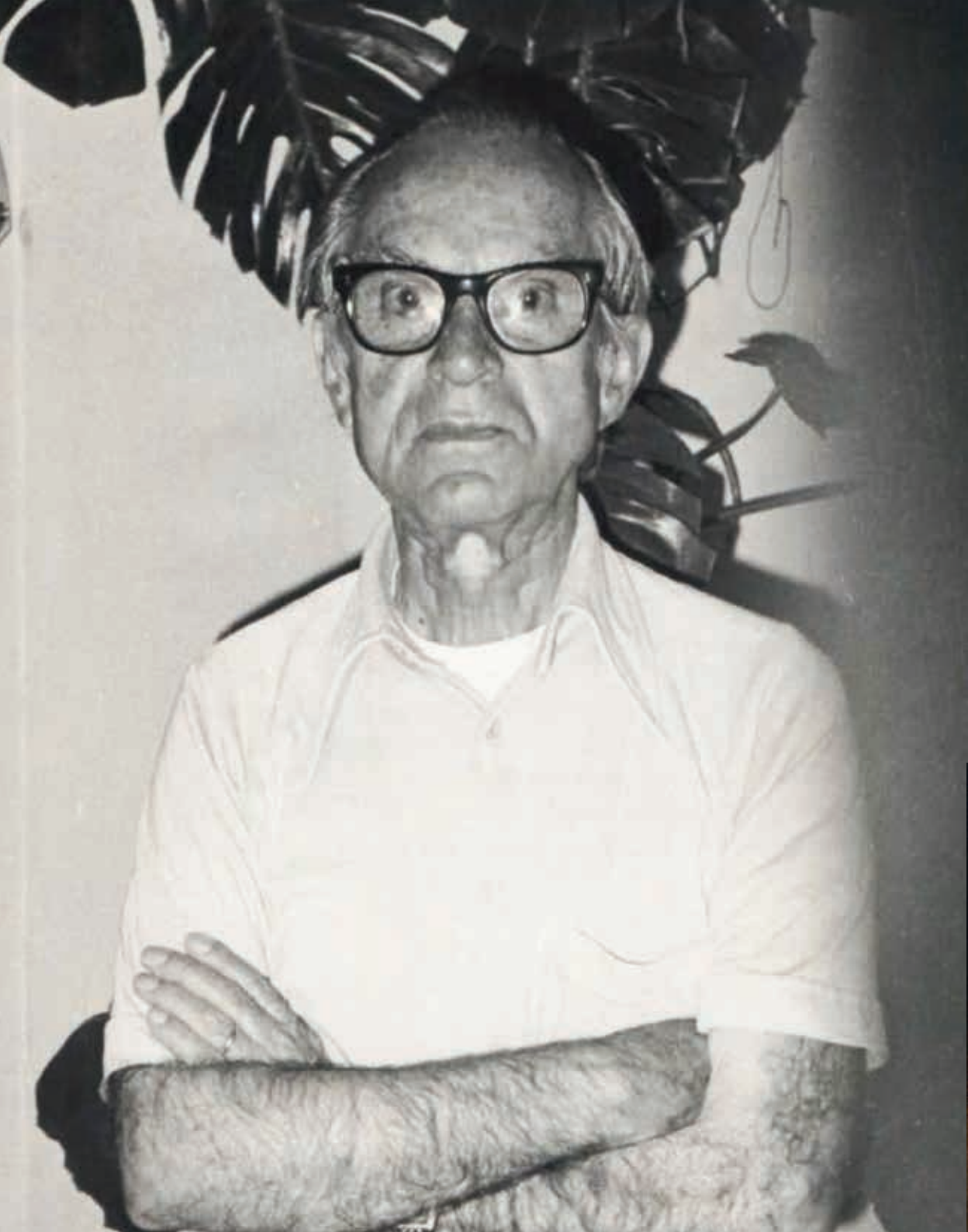

Florencio en Sargadelos en 1981, ano no que Edici3s do Castro publicou *Cantarenas*

A historiadora Dolors Pla (2014). Foto: Gregorio Cortés/Secretaría de Cultura de la Ciudad de Méjico.
En 1981 presentou o traballo *Los niños de Morelia* como tese de licenciatura. Abaixo, o presidente Lázaro Cárdenas cos nenos españois refuxiados nesta vila (1937). Foto: Instituto Nacional de Antropología e Historia de México

Retrato de Florencio Delgado Gurriarán probablemente tomado por Dolors Pla co gallo das entrevistas realizadas na casa do poeta en Guadalajara, en agosto de 1979.

O orixinal acompaña o expediente da entrevista, no Proxecto de Historia Oral Refuxiados Españoles en México do Archivo de la Palabra, do Instituto Nacional de Antropología e Historia de México

Café Madoca, en Guadalajara, lugar habitual dos faladoiros de Florencio. De esquerda a dereita, Adelina Santaló, Ramón Esturao, Eugenia Rodríguez e Celia Teijeiro (1999)

Presentación da obra *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*, de Ricardo Gurriarán, no Ateneo Español na Cidade de México, o 28 de marzo de 2000.

Na mesa, Elixio Rodríguez, compañeiro de Florencio no exilio, Dolores Pla, o autor e Sergio Lira, profesor de literatura na UNAM. Na palestra, Mari Carmen Azorín Bernánde, nora de Florencio

Celia e Florencio nun baile popular. Posiblemente en Cidade de México, arredor de 1946.

Entrevista a Celia Teijeiro López

Guadalajara, 14 de febreiro de 1998

ENTREVISTA Á SEÑORA CELIA TEJEIRO LÓPEZ REALIZADA EN GUADALAJARA O 14 DE FEBREIRO DE 1998

RICARDO GURRIARÁN

—Como foi a túa chegada a México desde España?¹

O meu pai e os meus irmáns viñeron antes. Despois, terminando a guerra, viñemos a miña nai, a miña irmá e mais eu por medio do Consulado Mexicano, porque non había relacións entre México e España. O cónsul Félix de la Reguera tramitou a viaxe, porque viñemos como repatriadas, reclamadas polo goberno mexicano.

Pero en realidade saímos da Coruña grazas ás irmás dos Caridad Pita, que coñecían un xeneral, o xeneral Feijóo, compañeiro de Franco, que fora moi amigo do pai delas. Xa ves, e ao pai déronlle o paseo alí na Coruña.² Matilde escribiulle a este xeneral.

Embarcamos en Lisboa no ano 39, nun barco portugués fretado por mexicanos, do goberno colonial. Nel había outra señora mexicana e os seus dous fillos.

—O teu pai marchara un pouco antes.

Meu pai marchou no último barco que saíu da Coruña. Tamén ían Benita Canosa e un que era moi coñecido, Gabriel Loperena, que eran ademais amigos.³ Por certo, ese barco querían detelo, e un amigo falanxista que

1 Celia Teijeiro era filla de emigrantes coruñeses en México. Naceu en Cuernavaca en 1926, pero sendo moi pequena regresara á Coruña cos seus pais. Logo, en 1939 retornaron de novo a México, onde tiñan negocios familiares.

2 Matilde Caridad Mateo, mestra, era filla do xeneral Caridad Pita, mencionado na nota 30 da entrevista de Dolors Pla. Tres dos seus irmáns exiliáronse en México e un nos Estados Unidos embarcados no *Sinaia*.

3 Gabriel Loperena Erro (Otsagabia, c. 1904 - ?), mestre navarro. Estudou Maxisterio en Madrid, onde foi alumno do pedagogo socialista Rodolfo Llopis. Foi inspector de ensino na Coruña, afiliado á UXT. Militou nas Mocidades Republicanas. Logo do golpe de Estado foi detido e, tras pasar varios meses no cárcere, o 14 de decembro de 1936 puido embarcar cara a América, e creou unha escola en Caracas (Fundación Pablo Iglesias).

viu a Luís Canosa, dixo “ese barco non sae, porque aí vai Luís”. E Benita contou que mesmo se axeonllou e dixo: “mira, se detés a Luís, detéñenos a todos. Déixaos ir”. E si, saíu o barco.

—**Como vos coñecestes Florencio e mais ti?**

Eu traballaba co meu tío Antonio, que tiña unha zapataría; era a encargada. E Florencio vendía zapatos. Coñecémonos alí e xa comezamos a trátarnos. El dicía “non cases cun ferreiro, casa cun avogado inda que venda zapatos”.

—**Era bo vendedor?**

Non. Para vendedor non servía, a verdade. Cando viñemos para Guadalajara en 1951 el era o xerente divisional e visitaba médicos.

—**Botastes moito tempo de mozos?**

Seis meses. E corenta e tres anos de casados. Casamos na igrexa de Santa María de Guadalupe, na rúa de Enrico Martínez [en Cidade de México].

—**Como era Florencio?**

Moi cariñoso, moi educado, moi fino. Era moi boa persoa. E fíxate, durante o tempo que botamos casados, foi todo coma o primeiro día. Nese sentido nunca mudou. Aos fillos xamais lles levantou a man, xamais un insulto ou unha mala palabra, nin con eles nin comigo. Moi bo pai.

Era moi caseiro. Chegaba e púñase a escribir, botaba horas e horas cos seus papeis, especialmente cando o xubilaron.

—**Desde que casou foi coma se deitase unha especie de pano respecto da súa vida anterior. Que sabes desa época?**

En realidade moi pouco. El viña do traballo, ceaba e saía ao faladoiro. E xa aquí en Guadalajara igual: remataba o traballo, ían ao faladoiro e logo viña para casa.

—**Á parte de traballar en Queralt Mir, houbo un tempo en que traballaba para Remington, non si? Vendía máquinas de afeitar.**

Coido que durante unha temporada, mais aquilo non resultou.

—O cambio de Cidade de México a Guadalajara foi moi traumático?

Ao contrario, el sentíase máis a gusto aquí ca en Cidade de México. Moito máis tranquilo.

—En Guadalajara había actividade galeguista?

Coido que non. Había en Cidade de México, onde vivía Carlos Velo.⁴ Cada vez que Florencio ía alá visitábanse, levábanse ben, e tamén el veu visitarnos aquí. Pero en Guadalajara, que eu saiba, non había actividade galeguista.

—Que é a *mancuerna*? Facer *mancuerna*...

Ah! Conxeniar. Dúas persoas que conxenian ben, que arman ideas...

—Con quen tiña mellor *mancuerna* Florencio aquí en México?

Cando eu o coñecín, con Martín Iglesias. Eran moi amigos. Tamén con Carlos Tomé, con Eligio... Con Requeté víase xa cando vivía en Puebla e despois cando veu vivir a México. Requeté era Roxelio Rodríguez de Breaña.⁵ E tamén tiña amizade con Ramón Cabanillas Álvarez, o fillo do poeta, mentres estivo en México.⁶ Estes son os que lembro.

4 Na entrevista a Florencio Delgado feita por Dolors Pla, véxase a nota 38 para Carlos Velo.

5 Case todos estes amigos de Florencio citados por Celia foran coñecidos en Barcelona en 1938 e no embarque do *Ipanema*. Eran do ámbito galeguista ou socialista e colaboraban nas accións que o Partido Galeguista levaba a cabo. Tamén coincidiron en parladoiros de café na capital mexicana.

Félix Martín Iglesias (Ferrol, 1907 - ?). Socialista, era metalúrxico naval e, como Florencio, estaba afiliado á UXT. Durante a guerra civil foi responsable de recrutamento do 5º Rexemento, xefe de información da 11ª División e xefe de Estado Maior da 11ª Brigada (como oficial). Con anterioridade á marcha cara ao exilio viviu en París con Florencio. Martín Iglesias foi mando militar seu e, entre outros, de Severino Pellit e do ourensán Roxelio Rodríguez de Breaña “Requeté” (véxase a nota 17 da entrevista de Dolors Pla). O ferrolán colaborou na segunda época da revista *Saudade* (1953), naquel momento dirixida por Florencio.

Carlos Tomé Alonso (Vilalba, 1908 - ?), foi emigrante en Barcelona, onde traballou como administrativo. Estivo afiliado ao Partido Galeguista desde os seus inicios. No exilio participou na posta en marcha de *Saudade* e *Vieiros* e colaborou na emisión do programa *Hora de Galicia* do Padroado da Cultura Galega en México.

Elixio Rodríguez Domínguez (Lobios, Ourense, 1910 - Cidade de México, 2007), de mozo fundara as Mocidades Galeguistas en Bande. Tras ser detido logo do golpe de Estado enrólase na aviación franquista, ata que en 1937 logra pasar ao bando republicano. Foi secretario da Solidariedade Galega Antifeixista (Valencia, final de 1937) e vogal da executiva do Partido Galeguista en Barcelona. Conviviu un tempo con Florencio en París. En México foi empresario e escribiu unhas memorias (*Matádeo mañá*, 1994). Foi estreito colaborador das actividades do Partido Galeguista, vogal do primeiro Padroado, secretario da Irmandade Galeguista e moi amigo de Florencio.

6 Ramón Cabanillas Álvarez (Cambados, 1909 - Zaragoza, 1976) era militante galeguista e directivo do Grupo Galeguista de Madrid. Durante a guerra foi capitán do exército republicano, comisario directivo do Diario do Exército e xefe de propaganda de emisións de radio. Formou parte da Solidariedade Galega

—**Requeté tiña a fama de que lle gustaba discutir.**

Pois mira, as poucas veces que nos reunimos con el foi moi tranquila, a cousa.

—**Lembras quizais a Andrés Valín ou a Severino Pellit?**

De Valín e Pellit era bastante amigo, si.⁷

—**Onde facían os primeiros faladoiros que tiñan en Cidade de México?**

No Café Tupinamba, preto das rúas do Salvador e Bolívar, por esa zona. No México Vello, como lle din agora. Alí reuníase coa xente que comentamos. Tamén fixeron faladoiros nalgún outro café, mais non lembro o nome.

Xa en Guadalajara, un ao que fomos o outro día, o Madoca, e tamén no Café Nápoles. Xuntábanse tamén con Dañobeitia, Solinís, o coronel Morales... Eran varios no faladoiro. Artemio Barandela tamén ía ao faladoiro cando vivía por aquí, aínda que desde hai moitos anos vive en Florida.⁸ Barandela non era exiliado, pero tamén andaba por aquí, non sei por que. E tamén Ramón.

—**Pellit exercía de veterinario? E Valín a que se dedicaba?**

Veterinario, si, mais nunca exerceu. Tampouco sei a que se dedicaba Valín. Carlos Tomé estaba empregado nos Laboratorios Doctor Andreu, mais non sei exactamente de que traballaba. O xerente en Buenos Aires deses laboratorios era Rodolfo Prada.⁹

Antifeixista e colaborou coa revista *Nova Galiza*. Partiu para México no *Ipanema*. Dirixiu *Saudade* durante un tempo e colaborou con poemas no *Cancioneiro de loita galega* (1943). Volveu a España e traballou de administrador de Radio Nacional de España en Zaragoza. Desde alí carteábase con Florencio.

7 Andrés Valín Salvador era natural de Lugo (n. 1899), militante de Unión Republicana nun principio, logo durante a República foi conselleiro do Partido Galeguista e directivo do grupo local lugués. Despois emigrou a Barcelona. Durante a guerra foi xefe da sección de evadidos gallegos da Subsecretaría de Propaganda, e despois estivo no campo de refuxiados de Barcarés. Logo embarcou no *Ipanema*. Foi tesoureiro do Padroado e formou parte do seu consello executivo, e foi tamén dirixente da Irmandade Galeguista e promotor e administrador de *Saudade*.

Severino Pellit Varela (Oroso, 1899 - Cidade de México, 1950). Veterinario de profesión, tamén foi inspector de hixiene pecuaria en Santiago. Militaba no Partido Republicano Radical Socialista. Tras o golpe de Estado xulgárono por rebelión e declarárono en rebeldía, polo que foi sancionado. Máis tarde afiliouse ao PSOE e estivo exiliado en Francia e en México, en ambos os sitios coincidiu con Florencio. Colaborou coa revista *Saudade*.

8 Artemio Barandela (San Cibrao de Viñas, ca. 1926) é un emigrante ourensán que viviu nove anos na Arxentina na época de Perón e despois catorce en México, onde confraternizaba cos exiliados. Dedicouse aos negocios, ao debuxo e a pintura. Asentouse en Florida antes de retornar a Ourense en 2017.

9 Na entrevista a Florencio Delgado feita por Dolors Pla, véxase a nota 43 para Rodolfo Prada.

—**Que nos podes dicir de Francisco Mares? Coñecéranse nas Sociedades Hispanas Confederadas durante a guerra, non si?**

Coñecéranse, si, e despois seguiu a amizade ata que quedou viúvo e marchou a España. Mares traballou dezaioito anos en Nova York, era construtor, facía casas coido que para o goberno, pois está xubilado pola administración. Estaba, porque xa morreu.¹⁰

—**Benito Guitián era amigo tamén, non?**

Benito Guitián chegou antes. Cando Florencio chegou a Veracruz xa levaba aquí uns meses. E agardaba por el, sacouno do barco. Era de Ourense, polo que coido que se coñecían de antes.

—**Debía de ser un artista de cine moi bárbaro, pola facha...**

Era un home moi guapo, moi bo tipo, e ademais simpático. Moi simpático, Guitián.

—**Horacio Casas¹¹ que profesión tiña?**

Non lembro. Coido que puxera un restaurante, mais non sei se había cartos ou non. Por exemplo Cabanillas non fixo diñeiro, Pellít tampouco... En fin, algúns non e regresaron a España, e outros si.

—**De todos os españois, ou galegos, cos que Florencio tiña relación, que xente se pode destacar dos que triunfaron?**

Elixio, Ramón,¹² Casas... Eu coido que moitísimos, a maioría. Á maioría foilles ben.

10 Na entrevista a Florencio Delgado feita por Dolors Pla, véxase a nota 47 para Francisco Mares.

11 Horacio Casas Iglesias (Teo, 1906 - ?) foi mecanógrafo e ebanista ata a guerra civil. Militou nun principio en Izquierda Republicana, logo afiliouse ao Partido Galeguista e foi conselleiro da comarca da Maía. Na guerra foi oficial de asalto e presidente do Comité Obreiro de Gardas e Soldados, ademais de conselleiro do Partido Galeguista en Barcelona. Embarcou no *Ipanema*. En México foi contador da primeira directiva do Padroado en 1953, secretario xeral da Irmandade Galeguista e persoa de máxima confianza de Florencio. Tamén estivo no consello executivo do Padroado dos últimos tempos, xa na transición política española.

12 Ramón Esturau Calvo (Bastavales, Brión, 1909 - Cidade de México, 2002) era fillo de labregos. Estudou bacharelato en Santiago e estivo matriculado en Dereito. Militou en Izquierda Republicana e en 1936 fuxiu á Habana nun barco inglés. Retornou a Valencia enrolándose na 11ª División co grao de tenente para participar na ofensiva de Aragón. Logo organizou o 5º Corpo do Exército en Cataluña, onde chegou a comandante do 5º Rexemento. Foi membro do Estado Maior de Lister finalizando a guerra. Ao pasar a fronteira ingresou no cárcere e no campo de refuxiados de Agde, xunto aos seus subordinados. Embarcou no *Ipanema*. En México creou unha asociación de militares leais á República. Viviu en Guadalajara, estivo ligado ao Padroado e era íntimo amigo de Florencio. Dirixiu unha industria de mosaicos e tivo

—**Por ser xente espelida. Da época das carpas contouches algo?**

Non me contou das carpas, pero seica botaban boas esmorgas por aí.

—**Florencio viaxaba bastante polo traballo.**

Si. E botaba ata quince días fóra da casa. Ía ata a fronteira, pasaba ao outro lado, viña... En fin.

—**Que che contou cando veu de Córghomo a primeira vez?**

Pois nada, non me contaba nada máis que Córghomo era moi bonita. Falábame dos seus irmáns, pero non da vida que levaba alá. Contábame ás veces de Valladolid, de cando estudaban, que eran da clac de non sei que teatro e ían ver á Chelito e a outras cupletistas, e entraban gratis porque ían ao galiñeiro.

—**A Manuel Iglesias Corral,¹³ que era compañeiro del na Facultade de Dereito en Valladolid, vístelo en Galicia?**

Si, varias veces, a el e á muller.

—**Que impresións conxuntas compartistes na túa primeira viaxe a Galicia no ano 76?**

Encantoume toda Galicia. Gustoume O Barco, Córghomo, todo o que vimos. Os amigos, toda a xente de alá me encantou.

—**E do meu pai, o seu curmán Gonzalo, que che contaba?**

De Gonzalo falaba sempre, quería moito. Cada vez que chegaba unha carta del, sorría coas cousas que lle puña o teu pai. A Julio Gurriarán tamén o quería, estimábao, a Julito. Botaba en falta a súa amada Galicia e a xente de alá.

—**Cando asumiu que non ía volver a Galicia, notáchelo frustrado, angustiado pola nova situación?**

Non. Non sei por dentro, pero notábase, así que andaba... Viviamos tranquilos, ben, iamos de acá para alá sempre xuntos, cos fillos de pequenos, e todo ben, nunca o vin amargado porque tivese morriña. Non.

varias fábricas. Estaba casado con Adelina Santaló, filla do que fora alcalde de Girona Miquel Santaló Parvorell.

13 Manuel Iglesias Corral (A Coruña, 1901 - A Coruña, 1989), avogado e político. Foi alcalde da súa vila natal entre 1932 e 1934. En 1966 converteuse no primeiro presidente da Real Academia Galega de Xurisprudencia e Lexislación, e xa na transición foi deputado e senador por UCD e AP.

—**Manifestou nalgún momento gana de volver vivir a España?**

De ir vivir non, porque xa estaba acostumado ao clima de aquí, entón o de alá non lle sentaba moi ben. E sobre todo estaban os fillos, os netos... que tiraban moito. Era difícil deixar todo isto e marchar. Xa eran moitos anos aquí.

—**Como recibiu o nomeamento de académico correspondente da Real Academia Galega?**

Foi unha emoción tremenda para todos: para min e para os fillos. Imaxina... Foi moi emocionante. Daquela fun eu con el. Saíanme as bágoas cando lle fixeron a homenaxe.

—**Con ese recoñecemento, Florencio viu colmada tanto a súa obra literaria como o seu pasado republicano e galeguista? Foi un elemento de reconciliación?**

Eu diría que si. Estaba contento dese recoñecemento. Viches a medalla, que a ten Florencio Manuel? Vina e díxenlle: “Fillo, non sexa que vaia desaparecer, mellor doucha de vez”.

—**Nese momento eu creo que Florencio debeu polo menos reconciliarse co seu pasado, coa súa historia.**

Os dous libros últimos del, *Cantareñas* e *O soño do guieiro*, deberon supoñer volver reestablecer a súa vida, o seu quefacer e o contacto con Galicia.

Si. Ademais estaba Pepe Gayoso, que tamén era un grande amigo. Escribíanse e mandáballes todos os libros que ían saíndo. O outro que lle publicaron, que trae poesías que lle fixeron a el... Non o coñeces?

—**Non coñezo. Un libro que lle fixeron con poesías a Florencio?**

Non o coñeces? Agora cho ensino, téñoo aí. Emocionoume, porque Florencio xa non estaba, pero... Si, moi emocionante todo aquilo.

—**As persoas que entrevistei, os amigos, mencionaron que Florencio xamais dixo unha palabra mala de outro.**

Nunca. Xamais, xamais o oín expresarse mal sobre ningunha persoa ou ningún amigo, xa fose doutra ideoloxía, ou do que fose. Xamais fixo un comentario contra outra persoa.

Índices

PERSOAS

Aiguader i Miró, Jaume	65	Delgado Prada, Florencio	25-28, 31,32,34,35
Alonso Ríos, Antón	41	Delgado Teijeiro, Carmen	67
Álvarez Gómez, Santiago	54	Delgado Teijeiro, Celia	67
Barandela, Artemio	102	Delgado Teijeiro, Florencio Manuel	67, 105
Barayón, Amparo	45	Delgado Teijeiro, Lucio	67
Blum, León	51	Delgado Teijeiro, María	67
Bóveda, Alexandre	43	Díaz Baliño, Camilo	37
Brañas, Alfredo	39	Esturao Calvo, Ramón	103
Cabanillas Álvarez, Ramón	101,103	Fernández de la Reguera, Félix (Félix de la Reguera)	83
Canosa, Benita	99,100	Finisterre, Alexandre (Campos Ramírez, Alexandre)	74
Canosa, Luís	100	Franco Bahamonde, Francisco	44, 52,71,72,76,99
Cárdenas del Río, Lázaro	52,66,71,78-80	García Núñez, Abdón Segundo	46
Caridad Mateo, Carlos	52,53	Gayoso Díaz, Xosé	105
Caridad Mateo, Francisco	53,99	Guitián López, Benito	60,103
Caridad Mateo, José	53,99	Gurriarán, Gonzalo	104
Caridad Mateo, Matilde	99	Gurriarán, Julio	104
Caridad Mateo, Vicente	53,99	Gurriarán Díaz, Consuelo	25,26,34
Caridad Pita, Rogelio	53,99	Gutiérrez Dosal, Luís	63
Carré Alvarellos, Leandro	37	Hay Fortuño, Eduardo	71
Casal, Ánxel	37	Iglesias Corral, Manuel	104
Casanova i Comes, Rafael	40	Labra García, Wenceslao (coronel Labra)	61
Casas Iglesias, Horacio	103	Lago González, Manuel	42
Castelao, Alfonso Daniel Rodríguez	38, 41,50,55,68,76	Lameiro, Benigno	54
Castro, Rosalía de	31	León Felipe	74,75
Cuevillas, Florentino López	41	Líster, Enrique	54,55,103
Curros Enríquez, Manuel	29,31,33	Llopis, Rodolfo	99
Delgado Gurriarán, Edmundo	34,45	Loperena Erro, Gabriel	99
Delgado Gurriarán, Lucio	34,46,47,49	Loperena i Romà, Joan	40
Delgado Gurriarán, María	34		
Delgado Gurriarán, Rocío	34		

España		Puebla	64, 66, 101
Almería	52	Tenancingo	63
Astorga	42	Toluca	61, 63, 64, 66
Barcelona	49, 53-55, 60, 68, 101-103	Veracruz	59, 60, 66, 103
Benavente	47	Zumpango de la Laguna	61-64, 75
Bilbao	39		
Madrid	43, 54, 72, 74	Portugal	
Palencia	26-28, 30, 32	Chaves	48
Pobra de Sanabria, A	47	Lisboa	48, 72, 99
Ponferrada	36, 46	Porto	48, 49, 72
Tarragona	34, 46, 50		
Valladolid	25-29, 31-34, 46, 47, 104	República Dominicana	
Zamora	34, 45, 46	Santo Domingo	58
Francia		PUBLICACIONES	
Agde (campo de refuxiados)	103	<i>Aires da miña terra</i>	33
Barcarès, Le (campo de refuxiados)	53, 102	(Curros Enríquez, 1880)	
Bordeos	48, 49, 51, 57	<i>Barco ebrio, O</i>	30
Martinica, illa da	59	(<i>Le bateau ivre</i> , Arthur Rimbaud, 1871)	
París	50-53, 57, 60, 68, 74, 101	<i>Bebedeira</i>	29, 37, 74, 76
Pauillac	57	(Florencio Delgado, 1934)	
Tolosa	50	<i>Cancioneiro da loita galega</i>	43, 74, 102
		(Partido Galeguista, 1943)	
Estados Unidos		<i>Cantarenas</i>	105
Nova York	50, 55, 103	(Florencio Delgado, 1981)	
		<i>Dépêche de Toulouse, La</i>	50, 57
México		(Tolosa, 1870-1947)	
Chihuahua	61, 62	<i>Ecuador 0º 0' 0"</i>	74
Guadalajara	23, 65-67, 73, 100-103	(México, 1965)	
México, Cidade de	60-62, 64, 66, 67, 100-102	<i>Fouce, A</i>	69
México, Estado de	61-64	(Buenos Aires, 1926-1936)	
Michoacán	64-66	<i>Galicia infinda</i>	30, 74
Morelia	66	(Florencio Delgado, 1963)	

<i>Heraldo de Galicia</i>	29, 35	<i>Gaita y Menhir</i> (editorial)	74
(Ourense, 1930-1936)		<i>Galaxia</i> (editorial)	74
<i>Historia da literatura galega contemporánea</i>	29, 30	<i>Galeuzca</i>	39, 40, 68, 69
(Ricardo Carvalho Calero, 1963)		Grupo Saudade (México)	60, 73
<i>Matádeo mañá</i>	101	<i>Hora de Galicia</i>	101
(Elixio Rodríguez, 1994)		(programa radiofónico)	
<i>Nosa Terra, A</i>	29, 31, 69	<i>Ipanema</i> (barco)	49, 51, 57-60, 101-103
(A Coruña, 1916-1936)		Irmandade Galeguista de México	45, 101-103
<i>Nova Galiza</i>	101	Irmandades da Fala	29, 31, 37, 74
(Barcelona, 1937-1938)		Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE)	61
<i>Opinión Gallega</i>	69	Lar (editorial)	37
(Buenos Aires, 1945-1965)		<i>Manuel Arnús</i> (barco)	59
<i>Saudade. Verba galega nas Américas</i>	69, 73, 74, 101, 102	<i>Mexique</i> (barco)	51, 58, 59
(México, 1942-1953)		Mocidades Galeguistas	45, 101
<i>Sempre en Galiza</i>	37	Mocidades Republicanas	99
(Castelao, 1944)		Nós (editorial)	37
<i>Sóño do guêiro, O</i>	76, 105	Padroado da Cultura Galega (México)	23, 60, 69, 70, 73, 101-103
(Florencio Delgado, 1986)		Partido Comunista de Galicia	49, 54, 55
<i>Vieiros</i>	60, 69, 74, 101	Partido Galeguista	29, 37, 40, 41, 43, 45, 55, 68-70, 73, 74, 101-103
(México, 1959-1968)		Real Academia Galega	35, 36, 68, 74, 105
ENTIDADES E ORGANISMOS			
<i>Alberto</i> (barco)	48	Seminario de Estudos Galegos	40, 46
Alianza de Intelectuais Antifascistas	23	Servizo de Evacuación de Republicanos Españoles	61-64
Burgas, As (editorial)	38	Servizo de Información de Evadidos e Prisoneiros	49
Céltiga (editorial)	37	Servizo de Información Periférica (España)	49, 53
<i>Douro</i> (barco)	48	<i>Sinaia</i> (barco)	51, 58, 59
Editorial Finisterre Impresora	74	Sociedades Hispanas Confederadas	50, 51, 55, 57, 58, 69, 72, 103
Falange Española	44-47		
Federación de Asociaciones Gallegas de la República Argentina	74		
Fronte Popular	41, 50, 55, 68		
Fronte Popular Antifascista Galega	50, 55		

Solidaridad Gallega	29	Universidad de Valladolid (España)	33
Solidariedade Galega Antifeixista	101	Universidade de Santiago de	
Unión Republicana	102	Compostela	40, 55, 69

Índice xeral

Un agasallo valiosísimo / Víctor F. Freixanes	7
Homenaxe e memoria / Ricardo Gurriarán	15
Entrevistas a Florencio Delgado / Dolors Pla	21
Guadalajara, 23, 24 e 25 de agosto de 1979	
Palabras previas	23
Primeira entrevista, 23 de agosto de 1979	25
Segunda entrevista, 24 de agosto de 1979	37
Terceira entrevista, 25 de agosto de 1979	57
Anexo fotográfico	81
Entrevista e Celia Teijeiro López / Ricardo Gurriarán	99
Guadalajara, 14 de febreiro de 1998	
Índices	107
Persoas	109
Lugares	110
Publicacións	111
Entidades e organismos	112
Índice xeral	113

ISBN 978-84-17807-17-

788417 807177 >

En agosto de 1979 a historiadora e antropóloga catalá Dolors Pla entrevista durante tres días a Florencio Delgado no seu domicilio en Guadalajara (Jalisco). Esta conversación forma parte do labor desenvolvido polo Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH) dentro do proxecto Archivo de la Palabra, creado pola doutora Eugenia Meyer, unha interesante investigación a partir da historia oral centrada no exilio español en México.

A gravación, que presentamos transcrita e traducida ao galego, é un agasallo que a autora nos deixa para documentar un capítulo especialmente relevante da nosa memoria colectiva e da biografía de Florencio Delgado Gurriarán, a quen a Real Academia Galega acordou dedicar o Día das Letras Galegas neste ano 2022. Quixemos tamén que Celia Teijeiro, compañeira de Florencio, tivese presenza nesta publicación. Deste xeito trasladamos unha pequena entrevista que Ricardo Gurriarán lle fixera en 1998 en Guadalajara, para compartir os sentimentos de convivencia co seu home.

Temos nas mans unha guía fundamental para afondar no rico e variado periplo do valdeorrés, desde que tivo que fuxir obrigado do seu Córrego natal en 1936: a súa orixe, o seu ideario, as etapas circunstanciais, o seu pensamento e as súas sensacións vitais nos diferentes escenarios en que viviu, xunto co seu compromiso. E a través da súa biografía achegámonos tamén á Galicia do exilio republicano en México, país onde se desenvolveron iniciativas sobranceiras que mantiveron vivo o facho da nosa identidade e que constitúen un referente obrigado da nosa historia contemporánea.

ANEXOS BRAG